

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının çağdaş fəaliyyət xüsusiyyətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ƏLƏKBƏROV BƏHRUZ FİRUZ

BAKI – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

“Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının çağdaş fəaliyyət xüsusiyyətləri”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 - Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

Qrup: 872

Magistrant

Ələkbərov Bəhruz Firuz

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Həsənov Rasim Tapdıq

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2020

Elm andı

Mən, Ələkbərov Bəhruz Firuz oğlu and içirəm ki, “Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının çağdaş fəaliyyət xüsusiyyətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASININ ÇAĞDAŞ FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın aktuallığı: Dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərin maliyyə-valyuta arxitekturasına, o cümlədən beynəlxalq valyuta sistemə, maliyyə texnologiyalarına və bazarlarına təsirsiz ötüşmədiyini müşahidə edirik. Bununla əlaqədar, hal-hazırda, bir çox ölkələr və şirkətlər öz maliyyə sistemlərini qorumağa çalışır və maliyyə institutlarına müraciət edərək xidmətlərdən yararlanmaq istəyirlər. Hazırda dünya iqtisadiyyatının bütün iştirakçıları mənfi tendensiylərə qarşı mübarizə aparır, beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin inkişafını təmin etməyə çalışır və müasir dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşmaq üçün addımlar atırlar.

Tədqiqatın məqsədi: Beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və eyni zamanda ümumilikdə bu istiqamətdə meydana çıxan problemlərin təhlil edilməsi və gələcək perspektivlərin müəyyən edilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın aparılmasında sistematik, müqayisəli və amilli təhlil mexanizmlərindən, eyni zamanda analiz və sintez, anket, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici ədəbiyyatlardan, elmi tədqiqatlardan, beynəlxalq təsisatların analitik tövsiyələrindən, bir sıra bu sahə üzrə illik hesabatlardan, ixtisaslaşmış internet resurslarından, önəmli qabaqcıl şirkətlərin araşdırmalarından və ortaya qoyduqları fikirlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin tərkib hissələrindən bir neçəsinin nəzəri əsaslarının olmaması, lazımı yerli informasiya bazasının olmaması, sahələr üzrə fikirlərin pərakəndə və qeyri-müəyyən olması əsas məhdudiyyətlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının tərkib hissələri təhlil edilmiş, onların tarixi inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətləri araşdırılmış, eyni zamanda maliyyə texnologiyaları və bazarlarının gələcək perspektivləri müəyyən olunmuşdur.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Müəyyən nəzəri tədqiqi elmi baza kimi, həmçinin mühazirələrin hazırlanmasında ədəbiyyat mənbəyi kimi və maliyyə texnologiyaları sahəsi ilə maraqlanan şəxslərə ilkin məlumatlandırma sənədi kimi istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: maliyyə texnologiyaları, maliyyə bazarları, valyuta sistemi, G20.

MODERN FEATURES OF THE GLOBAL FINANCIAL AND CURRENCY ARCHITECTURE

Summary

The actuality of the subject: We note that the processes taking place in the global economy did not go unnoticed by the financial and monetary architecture, including international monetary system, financial technologies and markets. In this regard, many countries and companies are currently trying to protect their financial systems and seeking financial services for a number of services. In this situation, participants in the global economy are struggling with negative trends, trying to ensure development of international monetary relations and taking steps to adapt to the modern global economy.

Purpose and tasks of the research: to study the theoretical foundations of international financial and monetary architecture, as well as to analyze problems in the area as a whole and determine prospects for the future.

Used research methods: the study used the mechanisms of systematic, comparative and factor analysis, as well as methods of analysis and synthesis, questionnaires, induction and deduction.

The information base of the research: local and foreign literature, scientific research, analytical recommendations of international organizations, a number of annual reports in this area, specialized Internet resources, opinions of leading companies.

Restrictions of research: The main limitations are lack of theoretical basis for some components of the study, the lack of an adequate local database, and the fragmentation and ambiguity of opinions in areas.

The novelty and practical results of investigation: the components of global financial and monetary architecture are analyzed, their historical stages and features of development are studied, and future prospects of financial technologies and markets are determined.

Scientific-practical significance of results: Certain theoretical studies can be used as a scientific basis, as well as a source of literature in preparation of lectures and as preliminary information documents for those interested in the field of financial technology.

Keywords: financial technologies, financial markets, monetary system, G20.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
BYİB	Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
CAR	Cənubi Afrika Respublikası
FinTex	Maliyyə Texnologiyaları
G7	Böyük Yeddilik
G20	İyirmilər qrupu
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
LFB	London Fond Birjası
NYFB	Nyu-York Fond Birjası
PFB	Paris Fond Birası
TFB	Tokio Fond Birjası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I	QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASININ	
FƏSİL.	FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	12
1.1.	Qlobal maliyyə sistemində valyuta münasibətlərinin rolu və əhəmiyyəti.....	12
1.2.	Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması və inkişafı mərhələləri.....	17
1.3.	Maliyyə-valyuta arxitekturasının formalaşmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının rolu və funksiyaları.....	26
II	MÜASİR MALİYYƏ TEXNOLOGİYALARININ QLOBAL	
FƏSİL.	MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASINA TƏSİRLƏRİ VƏ	
	PERSPEKTİVLƏRİ.....	35
2.1.	Qlobal maliyyə texnologiyalarının mahiyyəti, növləri və inkişafı xüsusiyyətləri.....	35
2.2.	Kriptovalyutaların təsnifatı, xarakteri və növləri (Bitcoin və s.).....	42
2.3.	Müasir maliyyə-valyuta arxitekturasının formalaşmasında yeni texnologiyaların təsirləri.....	53
III	DÜNYA MALİYYƏ BAZARININ ÇAĞDAŞ	
FƏSİL.	XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA	
	ARXİTEKTURASININ PERSPEKTİVLƏRİ.....	64
3.1.	Qlobal maliyyə bazarının tarixi inkişafı və xüsusiyyətləri.....	64
3.2.	Dünya maliyyə mərkəzlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri funksiyaları və inkişaf xüsusiyyətləri.....	69
3.3.	G20-nin qlobal maliyyə-valyuta sisteminin təkamülü üzrə hədəfləri və məqsədləri.....	77
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	83
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	86
	ƏLAVƏLƏR.....	91
	Cədvəllərin siyahısı.....	93
	Şəkillərin siyahısı.....	94
	Qrafiklərin siyahısı.....	94

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərin maliyyə-valyuta arxitekturasına, o cümlədən beynəlxalq valyuta sisteminə, maliyyə texnologiyalarına və maliyyə bazarlarına təsirsiz ötürmədiyini müşahidə edirik. Bununla əlaqədar, hal-hazırda, bir çox ölkələr və şirkətlər öz maliyyə sistemlərini qorumağa çalışır və maliyyə institutarına müraciət edərək bir sıra xidmətlərdən yararlanmaq istəyirlər. Mövcud şəraitdə dünya iqtisadiyyatının bütün iştirakçıları mənfi tendensiylərə qarşı mübarizə aparır, beynəlxalq pul-kredit münasibətlərinin inkişafını təmin etməyə çalışır və müasir dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşmaq üçün addımlar atırlar. Bu məsələlər istiqamətində G7, G20 və bir çox böyük sammitlər və iclaslarda müzakirələr olur, eyni zamanda bu istiqamətlərdə formal və ya qeyri-formal qərarlar alınır.

Müasir dövrdə siyasi məsələlərlə yanaşı, iqtisadi məsələlər də mühüm yer tutur. Belə ki, ölkələr artıq öz siyasi xəttlərini müəyyənləşdirərkən iqtisadi potensiallarına nəzər salırlar və addımlarını buna uyğun atırlar. Buna görə də iqtisadi amil kimi ölkələrin maliyyə-valyuta sisteminin xüsusi rolu vardır. Beynəlxalq aləmdə maliyyə-valyuta sisteminin həlqəsində əhəmiyyətli mövqə tutan ölkələr, təşkilatlar və ya şirkətlər öz maraqlarını digər həlqə iştirakçılarına qəbul etdirirlər. Təbii ki, bu proseslər bir neçə subyektə sərf edir və onlar bu sistemi belə qorumağa maraqlıdırlar. Lakin mövcud şəraitdə maliyyə-valyuta sisteminə daxil olan elementlərin təkmilləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Son baş verən proseslər arxitekturanın tərkib hissələrindən olan beynəlxalq valyuta sisteminə yenidən nəzər salmağı ön plana çəkdi. Çünki maliyyə texnologiyalarından istifadənin həcmnin artması bu istiqamətdə bir sistemin formalaşması ehtimalını aktuallaşdırdı. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın virtuallaşması, qloballaşması yeni maliyyə texnologiyalarının yaranmasına zəmin yaradır. Bu texnologiyalar müasir dövrdə beynəlxalq səviyyədə mübadilə vasitəsi olmasa da, onlayn miqyas da kifayət qədər istifadə olunur.

Böhranlar maliyyə bazarlarında, o cümlədən birjalarda müəyyən boşluqların olduğunu sübut etdi. Buna görə də dünyada əməliyyatlarının dövr etdiyi maliyyə

bazarlarının təkmilləşdirilməsi vacib məsələdir. Həmçinin maliyyə-valyuta sistemində mövcud olan problemlərin müzakirə və həll edilməsi məqsədilə böyük ölkələrin sammitlərinin qarşısında ciddi vəzifələr və məqsədlər formalaşmalıdır. Çünki bu tip sammitlər inkişafa meyilli ölkələrin öz istək və maraqlarını ifadə etdiyi məhdud platformalardır.

Qeyd olunanlardan əlavə qloballaşan dünyada iqtisadiyyatında baş verən proseslərə ayaqlaşmaq naminə maliyyə-valyuta arxitekturasının yenidən qurulması və eyni zamanda bu sistemdə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması olduca vacib və aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturası mahiyyət etibarı ilə elə bir mürəkkəb sahədir ki, inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək, onun tərkib hissələrinin intensiv inkişaf səviyyəsini səciyyələndirmək, müasir dövrdə tutduğu mövqeni araşdırmaq və gələcək zamanda baş verə biləcək prosesləri proqnozlaşdırmaq olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də problemin qoyuluş istiqaməti ilk öncə ölkələr arasında valyuta münasibətlərinin yaranması və inkişafı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Belə ki, biz valyuta münasibətlərinin necə qaynaqlandığını tarix boyunca bu proseslərin hansı istiqamətdə cərəyan etdiyini öyrənməliyik ki, sonrakı mərhələlərdə daha rahat mülahizə yeridə bilək. Təbiidir ki, münasibətlərin yaranması daha sonra onun sistem şəklində özünü büruzə verməsi ilə biz məsələyə daha uyğun kontekstdən baxmaq imkanı əldə edəcəyik. Bu münasibətlərin, ümumilikdə iqtisadi sferada qlobal tənzimləmə funksiyalarını həyata keçirən maliyyə təşkilatları mövcuddur ki, problemin qoyuluşunda bu insitutların mövqeyinin öyrənilməsi vacib məsələdir. Daha sonra valyuta münasibətlərində alternativ, eyni zamanda valyutaya rəqabət aparmaq məqsədi daşıyan maliyyə texnologiyaları tədqiqatda əsas mövqeni tutur. Bütün maliyyə və valyuta əməliyyatlarının maliyyə bazarlarında, o cümlədən valyuta bazarında aparıldığını nəzərə alaraq, sözügedən bazarların tədqiq edilməsi mühümdür. Qeyd olunanlarla yanaşı, müasir dövrdə qlobal maliyyə-valyuta sistemi istiqamətində aparılan müzakirələr əsas etibarilə G20 platformasında baş verdiyinə görə burada səslənən

fikirləri incələmək və məqsəd və hədəfləri müəyyən etmək də fayda vardır.

Sözügedən məsələlərin öyrənilməsi üçün yerli ədəbiyyatlar kifayət qədər təkmil deyildir. Buna görə də bu istiqamətdə tədqiqatın əsas üstünlük olaraq, xarici ədəbiyyatlara əsasən aparılması məqsədmüvafiq hesab edilir. Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının öyrənilməsi müxtəlif səpkilərdə baş vermişdir. Bunlara Smislovun, O. Vasileyevnin, N.E.Andronovanın əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə tərkib hissələri kimi ayrı-ayrılıqda baxsaq, beynəlxalq valyuta sistemi məsələlərinə Pierre-Olivier Gourinchasin, Maxime Sauzetin, E. Zvonovanın, Robert Triffinin əsərlərində, maliyyə bazarları məsələlərinə, E. Stiglitz-in, V. Uqlunskiyin, M. Xorunjinin və s. əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Maliyyə texnologiyalarının müasir dövrdə inkişafı ön planda olduğundan onunla bağlı xarici məqalələr çoxluq təşkil edir və fərqli prizmadan yanaşmalar mövcuddur. Ümumiyyətlə tədqiqat zamanı çox böyük həcmli kitablarda mövzu ilə əlaqədar bir fikir ola bilər, buna görə də tədqiqatı aparan şəxs o fikri digər fikirlərlə qarşılıqlı sintez edərək, son məhsul kimi təqdim etməlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və eyni zamanda ümumilikdə bu istiqamətdə meydana çıxan problemlərin və gələcəkdə formalaşacaq perspektivlərin təhlil edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində olan müxtəlif təkliflərin verilməsi təşkil edir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün bir sıra vəzifələr qarşıya qoyula bilər:

1. Beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının nəzəri məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının tənzimlənməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
3. Beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının çağdaşlarının öyrənilməsi;
4. Qlobal maliyyə bazarlarının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi;
5. Beynəlxalq valyuta sisteminin inkişaf mərhələlərinin araşdırılması;
6. Qlobal maliyyə institutlarının beynəlxalq maliyyə sistemində rolunun öyrənilməsi;

7. Maliyyə-valyuta arxitekturasında maliyyə texnologiyalarının rolu və əhəmiyyətinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasında beynəlxalq valyuta sistemi, maliyyə bazarları və maliyyə texnologiyaları tədqiqatın obyektı qismində, sözügedən obyektlərin öyrənilmə istiqaməti, onların tərkib hissələri, eyni zamanda onların qarşılıqlı fəaliyyəti tədqiqatın predmeti qismində çıxış edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın aparılmasında sistemətik, müqayisəli və amilli təhlil mexanizmlərindən, eyni zamanda analiz və sintez, anket, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Yerli və xarici ədəbiyyatlardan, elmi tədqiqatlardan, beynəlxalq təsisatların analitik tövsiyələrindən, bir sıra bu sahə üzrə illik hesabatlardan, ixtisaslaşmış internet resurslarından, statistik göstəricilərdən, önəmli qabaqcıl şirkətlərin sözügedən sahə üzrə araşdırmalarından və ortaya qoyduqları fikirlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat işinin tərkib hissələrindən bir neçəsinin nəzəri əsaslarının olmaması, kifayət qədər yerli informasiya bazasının olmaması, bir sıra sahələr üzrə fikirlərin pərakəndə və qeyri-müəyyən olması əsas məhdudiyyətlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqatlara əsasən beynəlxalq maliyyə-valyuta sisteminin inkişafı mərhələləri və xüsusiyyətləri araşdırılmış və bunun nəticəsində qüvvədə olan beynəlxalq valyuta sistemində boşluqların olduğu müəyyən edilmiş, maliyyə texnologiyalarından istifadənin son illər üzrə müsbət tendensiyada olduğu müşahidə edilmiş, bunun nəticəsində maliyyə bazarlarında əməliyyatların həcmının artması müəyyən edilmiş, maliyyə-valyuta arxitekturasının G20 sammitində son illər üzrə diqqətdə olduğu nəzərdən keçirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Nəzəri tədqiqi elmi baza kimi, eyni zamanda mühazirələrin hazırlanmasında müəyyən ədəbiyyat kimi və maliyyə texnologiyaları sektoru ilə maraqlanan şəxslərə ilkin məlumatlandırma sənədi kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Qlobal maliyyə sistemində valyuta münasibətlərinin rolu və əhəmiyyəti

Qlobal maliyyə-valyuta sistemində əsas tərkib hissələrdən biri kimi təzahür edən valyuta münasibətləri tarixən formalaşaraq müasir vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Valyuta münasibətlərinin ayrı-ayrı elementləri qədim zamanlarda veksellər formasında birjalarda meydana gəlmişdir. Qədim Yunanıstanın digər bölgələrlə ticarət əlaqələrinin inkişafı sürətlə baş verdiyinə görə bu dövrdə valyuta münasibətlərinin formalaşması qeyd olunan bölgədə intensiv hal almışdır. Valyuta mübadiləsinin ilkin yayılma dövründə, təxminən XII əsrdən etibarən kiçik şəhərlər öz pullarını zərb etməyə və bundan sonra çəkisinə, keyfiyyətinə, dəyərinə və metalın növünə görə pulların istehsalı geniş yayılmağa başladı. Təbii ki, bu proses feodallar arasında mübadilə prosesini gücləndirirdi və valyuta münasibətlərinin yaranmasına şərait yaratdı. Sonradan Venesiya, Florensiya, Antverpen, Amsterdam kimi böyük ticarət mərkəzlərinin yaranması mal-əmtəə və pul arasında mübadilənin sürətlənməsinə və yeni sistemlərin yaranmasına zəmin yaratdı. XVII əsrdə Hollandiyada birjatipli mərkəzin meydana gəlməsi valyuta münasibətlərinin formalaşmasına müsbət təsir etdi (Obstfeld M. və Taylor A.M., 2017). Daha sonra bankların meydana gəlməsi subyektlər arasında vasitəçilik prosesini genişləndirdi, bu isə öz növbəsində mübadilənin əhatə dairəsinin artmasına şərait yaratdı.

Beynəlxalq valyuta münasibətləri pulun dünya pulu kimi fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, iqtisadi münasibətlərin məcmusundan ibarətdir. XX əsrin ortalarından beynəlxalq valyuta münasibətləri inkişafında yeni forma qazandı. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin və mübadilənin, eyni zamanda valyuta münasibətlərinin inkişafına gətirib çıxardı.

İqtisadiyyatda ticarət münasibətlərinin inkişafı və genişlənməsi üçün dünya təsərrüfat sistemində aparıcı element kimi təzahür edən beynəlxalq valyuta münasibətlərinin mühüm rolu vardır. Hər bir ölkə öz iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini üçün valyuta münasibətlərini düzgün və sistemli formada qurmaqda

maraqlıdır. Çünki, pul tədavülünün nizama salınması, valyuta məzənnəsi, müxtəlif valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, qiymət strategiyası və siyasəti tarazlı iqtisadi inkişafın vacib şərtləri kimi ön plandadır (Qasimov A.A. və Aslanov H.H., 2015). Qeyd olunan sahədə hər hansı baş verəcək qayda pozuntusu ölkənin iqtisadi inkişafına və iqtisadi təhlükəsizliyinə neqativ meyil yarada bilər və nüfuzuna zərbə vura bilər. Bu sferada baş verə biləcək dəyişikliklər və mənfi hallar obyektiv, eyni zamanda subyektiv səbəblərdən qaynaqlana bilər. Beynəlxalq valyuta münasibətləri, birmənalı olaraq pul vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlıdır. Konkret olaraq, bir sıra dəyişikliklərin, o cümlədən beynəlxalq hesablaşmalarda fərqlərin yaranması, valyuta məzənnəsindəki kəskin şəkildə təzahür edən dəyişmələr, qızılın, eyni zamanda iqtisadi mahiyyətə malik ehtiyatların qiymətlərinin dəyişməsi, ölkələr arasında qeyri-qanuni kapital axını, iqtisadiyyatda stabilliyin pozulması, dünya birjalarında qiymətlərdəki fərqlər və iqtisadi münasibətlərdə deformasiya halları beynəlxalq valyuta münasibətlərinə təsir göstərir. Sözügedən məsələlər özlüyündə yeni model iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir (Мусаева Ш.Н. (2017).

Qloballaşan dünyada beynəlxalq valyuta münasibətləri ticarət üzrə investorları və maliyyə resurslarına ehtiyacı olan bütün qurumları yaxından maraqlandırır. Valyuta münasibətlərinin öyrənilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər aspektində onunla bərabər valyuta siyasətinin, milli iqtisadi inkişafın, istehsal amillərinin və pul dövriyyəsinin öyrənilməsini zəruri edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi suverenliyi və valyutanın dönrəliliyi baxımından münasibətlərin inkişafında yeni yanaşma tələb olunur (Эскиндарова М.А. və Звоновой Е.А., 2018).

Beynəlxalq valyuta münasibətlərində xarici iqtisadi hesablaşma və ödəmə dövriyyəsində valyutalar üzrə əməliyyatların aparılmasında subyektlər kimi dövlətlər, iqtisadi təşkilatlar, fiziki və hüquqi şəxslər və s. iştirak edir. Sözügedən subyektlərin köməyi ilə müxtəlif əmtəə, xidmətlər və istehsal amillərinin qlobal miqyasda ölkələr arasında hərəkəti baş verir. Qeyd olunanlar xarici ticarət nöqtəyindən bənzərindən beynəlxalq valyuta münasibətlərinə təsir edən faktordur. Bundan əlavə,

banklar vasitəsi ilə ölkə sərhədlərindən kənarında müxtəlif növ kredit və borcların verilməsi və alınması, xarici valyutalar üzrə mübadilənin aparılması kimi digər fəaliyyətləri aid edə bilərik. Bundan əlavə müasir dövrdə qlobal valyuta münasibətlərində əsas mövqeni transmilli korporasiyalar tutur. Belə ki, kapital axınının bir yerdən başqa yerə axınında əsas siyasəti formalaşdıraraq, ölkələr üzrə valyuta strategiyasını hazırlayır və bunun nəticəsində əməliyyatlardan xeyli gəlir əldə edərək, tək iqtisadi sferada deyil, eyni zamanda diplomatik sferada da mühüm aktor kimi iştirak edir. Maliyyə sistemində əməliyyatların həcmünün artmasında xüsusi mövqeyə malik olan sözügedən şirkətlərin payının artdığı diqqət mərkəzindədir. Şirkətlərin payının əsas çoxluğunun Amerika Birləşmiş Ştatlarında olması bu məkanda mövcud qanunvericiliyin böyük şirkətlər üçün əlverişli olması ilə qaynaqlanır. Son illərdə ABŞ və Çin arasındakı iqtisadi müharibə xüsusi qeyd olunacaq məsələlərdən biridir. Belə ki, yaxın zamanda iqtisadi sferanı, o cümlədən valyuta münasibətlərinin inkişafına bilavasitə təsir edəcək bu vəziyyət tək qeyd olunan dövlətləri deyil, eyni zamanda bütün dünya ölkələrini yaxından maraqlandırır. Problemin qaynaqlanma mənbəyinin Çinin son illər ticarətdə, həmçinin ÜDM-də ABŞ-la ciddi rəqabət aparmasından irəli gəlir. Bundan əlavə ABŞ prezidentinin Çinin ixrac strategiyası ilə əlaqədar qoyduğu sanksiyalar bu iki dövlətin ticarətdə uzlaşa bilməməsinin bariz nümunəsi kimi əks olunur. Burada əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsində, eyni zamanda texnoloji məhsulların ticarətində əsas problem yaranmış və hələ də həlli mümkün olmamışdır. Təbii ki, sözügedən ölkələr arasında meydana çıxan problemlər ümumilikdə dünya ticarət əməliyyatlarını, o cümlədən valyuta əməliyyatlarını intensivliyini ləngidir.

Valyuta münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya ləğvi üçün hüquqi əsas kimi beynəlxalq, rəsmi və işgüzar formada formalaşan müqavilələri misal göstərmək mümkündür. Təkcə qeyd olunanlarla kifayətlənmək olmaz. Belə ki, transmilli şirkətlərin apardığı biznes fəaliyyəti və siyasəti mexanizm olaraq, valyutaların ölkələr arasında dövriyyəsinə şərait yaradır və mümkün hüquqi əsas olmadan da bu münasibətlərin formalaşmasına bilavasitə təsir edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü və müəyyən edilmiş sahələr üzrə ölkələrin qarşılıqlı əlaqələri beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişafını müəyyənləşdirir.

Qeyd olunanlardan əlavə, valyuta münasibətlərinin inkişafı üçün müxtəlif səbəblər vardır. **Bu səbəblər** kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar.

- ✓ məhsuldar qüvvələrin inkişafı;
- ✓ dünya bazarının yaranması;
- ✓ beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
- ✓ təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişaf səbəblərini qeyd etdiyimiz ki, bu münasibətlərin inkişafına təsir edən **bir sıra amillər** də mövcuddur. Bunlara aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür.

- ✓ milli, regional və qlobal iqtisadiyyatların inkişafı,
- ✓ siyasi vəziyyət
- ✓ ölkələr arasında güc balansı,
- ✓ beynəlxalq münasibətlərdə üstünlük təşkil edən tendensiyalar.
- ✓ Sonuncu amil özlüyündə 2 meyili birləşdirir. Bunlardan biri ölkələr arasında tərəfdaşlıq, yəni əməkdaşlıq meyilidir. Digəri isə beynəlxalq münasibətlərdə formalaşan ziddiyyət amilidir. Bu amillər müasir dövrdə çox geniş spektrə malikdir.

Dünya təsərrüfatının inkişafında problemlərdən biri kimi valyutaların sabitliyinə qarşı yol verilən tərəddüd hədləridir. *Sözügedən əlaqələrin fasiləsiz və operativ həyata keçirilməsi üçün faydalı valyuta mexanizminin yaradılması qlobal maliyyə sisteminin əsas vəzifəsinə çevrilib.* Beynəlxalq valyuta münasibətləri milli təsərrüfatların inkişafı çərçivəsində ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirən pul münasibətlərinin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Hər bir ölkə öz imkanları çərçivəsində bir sıra şərtlərə əsaslanaraq, digər ölkələrlə valyuta münasibətlərinin qurulmasında maraqlıdır. Bundan əlavə, klassik iqtisadçıların qeyd etdikləri mütləq və müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə ölkələr öz aralarında ticarət əlaqələri aparmalıdırlar. Bu əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün ölkələr əsaslandıkları vahid valyuta istiqamətində bunu həyata

keçirməlidirlər (Salin P., 2016). Bu valyuta onların *müqavilə ilə qəbul etdikləri və ya beynəlxalq səviyyədə əsas valyuta hesab edilən valyutalar vasitəsi* ilə baş verməlidir. Xarici ticarət, kapitalın hərəkəti, investisiyaların formalaşması, dövlətin prioritet hesab etdiyi sahələrə valyuta köçürməsi etməsi, xarici dövlət borcunun ödənilməsi pulun dünya pulu funksiyasını aktivləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta münasibətləri özlüyündə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin vəziyyətindən asılıdır. Bildiyimiz kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir neçə forması mövcuddur və o formalarda baş verən dəyişikliklər valyuta münasibətlərinə bilavasitə təsir edir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkələr arasında mövcud olan valyuta münasibətlərini tənzimləmək və nəzarət mexanizmini tətbiq etmək üçün *vahid valyuta sistemi* öz işini qurmalıdır.

Təkrar istehsal ilə valyuta münasibətləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Beynəlxalq valyuta münasibətləri bəzi ölkələrdə istehsalın səmərəliliyinə təkan verir, eyni zamanda ictimai təkrar istehsal burada valyuta münasibətlərini formalaşmasına şərait yaradır. Ölkələr istehsal etdikləri məhsulları daxili və yaxud xarici bazarlarda mübadilə olunmasına maraqlıdırlar. Daxili bazarlardakı qiymət strategiyasının müəyyənlişməsi vahid valyuta siyasətinə əsaslanır. Buna səbəb kimi ölkələr iqtisadi müvazinətinin saxlanılmasını təmin etmək üçün Mərkəzi Bank vasitəsi ilə valyuta siyasəti müəyyən edir və bu siyasətin bir parçası kimi qiymətlərin tənzimlənməsinə nəzarət edir. Qiymətlərin yüksəlməsi inflyasiya prosesində artımın meydana çıxmasına səbəb olur, bu zaman inflyasiyaya qarşı həssas olan valyuta strategiyasında müəyyən dəyişmələr baş verir.

Beynəlxalq səviyyədə valyuta münasibətlərinin formalaşması ölkələrin özünəməxsus valyuta siyasətləri və strategiyaları vasitəsi ilə həyata keçə bilər. Valyuta siyasəti özlüyündə valyuta tənzimlənməsini ehtiva edir. Dünya təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatında *beynəlxalq valyuta münasibətlərinin həm bazar, həm də dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarəti həyata keçirilə bilər.* **Bazar tənzimlənməsi dedikdə** dəyərin tələb və təkliflə əlaqədar olaraq formalaşmasını və klassik tələb və təklif qanununa əsaslandığını qeyd edə bilərik. **Dövlət tərəfindən tənzimlənmə** isə dövlət öz fiskal və monetar

alətləri ilə bazara təsir edir və mümkün hadisələri qabaqlayaraq müdaxilə edir. Bu zaman bazar öz qanunauyğunluğu şəklində deyil, təsir altında öz fəaliyyətini həyata keçirir .

Eyni zamanda, bazarda müəyyən iqtisadi agentlər olur ki, onların fəaliyyəti valyuta münasibətləri ilə bağlı dinamiklik signalını müşahidə edirlər və valyuta alıcılarının tələbləri haqqında ətraflı məlumat əldə edirlər. Həmçinin bazarda mövcud olan valyuta əməliyyatları barədə informasiya yayırlar (Obstfeld M. və Taylor A.M., 2017). Qlobal səviyyədə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi əsas etibarlı ilə, dövlətlərin qarşılıqlı razılaşma müqavilələri ilə baş versə də, bununla yanaşı beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının qəbul etdiyi ümumdünya prinsipləri vasitəsilə də həyata keçirilir. Burada əsas söz sahibi kimi əməliyyatlarda böyük nüfuza malik olan dövlətlər olurlar və bir növ münasibətlərin hər hansı bir forma almasını müəyyən edirlər.

Ümumilikdə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin əhəmiyyəti və rolu kimi qlobal sferada ölkələrin, təşkilatların, şirkətlərin və s. öz iqtisadi maraqlarını həyata keçirməsi üçün sahib olduqları resurslardan səmərəli istifadə edərək, digər subyektlərə təsir mexanizmini vurğulamaq lazımdır.

1.2. Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması və inkişaf mərhələləri

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq valyuta münasibətləri ümumi anlayış kimi özünü büruzə verir. Burada əsas tərkib hissələrdən kimi valyuta sistemini qeyd etmək olar. Çünki hər bir münasibətin formalaşması, eyni zamanda inkişafı üçün bir sistem daxilində təzahür etməsi məqsədmüvafiq addım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Qədim dövrlərdən yaranan münasibətlər XIX əsrdən başlayaraq, vahid sistem şəklində təzahür etməyə başladı.

Valyuta sistemi beynəlxalq müqavilələrdə, dövlət və hüquq normalarında əks olunan təsərrüfat beynəlmilləşməsi və dünya bazarının inkişafıyla qurulmuş bir sıra pul-kredit münasibətlərinin toplusudur. Pul sisteminə *iki yanaşma* mövcuddur:

1. o, obyektiv reallıq kimi ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır.

2. bu obyektiv reallıq hüquqi çərçivədə, institutlarda və beynəlxalq sazişlərdə öz əksini tapır. Bununla əlaqədar olaraq, valyuta sisteminin yaradılmasının məqsədyönlü bir fəaliyyət olduğunu qeyd etmək olar. Təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşmasının səviyyəsi yüksəldikcə milli valyuta sistemi regional sistemə, bundan sonra isə dünya valyuta sistemi olmaq yolunda hərəkət edir.

Dünya Valyuta Sisteminin məzmunu dünya iqtisadiyyatında hesablama və ödəniş mühitinə şərait yaradan subyektlərin məcmusundan ibarətdir. Dünya valyuta sisteminin formalaşması bilavasitə milli və regional valyuta sistemlərinin mərhələli şəkildə bir-birinə inteqrasiyası nəticəsində yaranıb və inkişaf edir. Dünya valyuta sistemi indiki müasir vəziyyətinə birdən-birə qovuşmamışdır. Uzun təkamül yolu keçərək indiki səviyyəsinə çatmış beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi milli iqtisadiyyatların və ya milli təsərrüfatların ölkə hüdudlarını aşaraq, beynəlmilləşməsi nəticəsində yaranmışdır. *Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranmasını zərurətə çevirən məhz dövlətlərarası iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və ərazi məhdudiyətini tanımaması olmuşdur.*

Beynəlxalq valyuta sistemi pul böhranlarının qarşısını almaq məqsədilə, eyni zamanda böhranların hücumları zamanı dünya iqtisadiyyatına zərər gəlməməsi üçün beynəlxalq standartlar və müqavilələrin məcmusu kimi müəyyən edilir və hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yaradılır. Sözügedən münasibətlərin əsas məqsədlərindən biri kimi maliyyə və iqtisadi stabilliyin təmin olunması üçün mühüm şərtlərin formalaşdırılmasını qeyd etmək olar. Bu məqsədin həyata keçməsi üçün dünya valyuta sistemi özlüyündə əmtəə və xidmətlərin mübadiləsini, eyni zamanda kapitalın hərəkətini tənzimləməyə imkan verən fəaliyyət çərçivəsinin formalaşdırılmasını təmin edir (Həsənlı A.R., 2017).

Dünya valyuta sistemi yoxdan var-olmamış müxtəlif təkamül mərhələlərindən keçmişdir. Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, hər bir sonrakı mərhələ özündən əvvəlki mərhələnin davamı olmuşdur və özündə əvvəlki mərhələlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini daşımışdır. ***Mərhələləri*** aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- **Paris** - 1816-1914;
- **Genuya** - 1922-1944;

- **Bretton-vudz** - 1944-1976;
- **Yamayka** - 1976- bu günə kimi.

Beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafı göstərilən mərhələlərin bir-birini əvəzləməsi ilə həyata keçmişdir. Lakin, daha əvvəlki dövrlərdə müəyyən mənada valyuta sistemində bənzəyən monometalizm dövrü hakim olmuşdur (Farhi E. və Matteo M, 2018).

Monometalizm - Bu valyuta sistemində metal ekvivalent rolunu oynayır və bu metaldan hazırlanan sikkələr, ona uyğun pul nişanları isə dövriyyə hərəkətini təmin edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tədavüldə başqa metaldan hazırlanan sikkələr ola bilər, lakin sistemdə bir metal hakim mövqə sürür və ona uyğun olaraq dəqiq istiqamətlər müəyyən edilir (Salin P., 2016).

- ✓ Sərbəst şəkildə pul kəsilməsi yalnız bu metala aid idi, digər metallardan hazırlanan sikkələrin isə qapalı şəraitdə zərbi həyata keçirilirdi;
- ✓ Qeyri-məhdud sayda hazırlanan bu metaldan olan sikkələr qanuni tədiyyə vasitəsinə malik olurdu, eyni zamanda digər metallardan olan sikkələrin qanuni tədiyyə qüvvəsi məhdudlaşır;
- ✓ Qeyd olunanlarla yanaşı, digər metallardan olan sikkələrin hakim metaldan olan sikkələrlə sərbəst mübadiləsi üzrə qayda müəyyən edilirdi.

Monometalizm metalların hakim mövqə qismindən çıxış etməsindən asılı olaraq, mis, gümüş, qızıl olaraq fərqləndirilir.

- **Mis monometalizmi** - Qədim Romada b.e.ə. V-III əsrlər;
- **Gümüş monometalizmi** - Rusiyada 1843-1852-ci illər, Hollandiyada 1847-1875-ci illər, Hindistanda 1852-1893-cü illər;
- **Qızıl monometalizmi** - Böyük Britaniyada XVIII əsrin axırlarında yaranmış, XX əvvəllərinə qədər isə bütün Avropada, ABŞ-da və başqa ölkələrdə formalaşmışdır.

Ticarət münasibətlərinin inkişafı və genişlənməsi prosesinin nəticəsində mübadilə və bölgü ilkin zamanlarda qızıl standartının yardımı ilə həyata keçirilirdi. Sənaye inqilabının baş verməsi ilə birlikdə, eləcə də beynəlxalq ticarətdə mübadilə və ödəniş vasitəsi kimi qızıl sikkələrdən istifadə olunması ilə

təsadufi formada ilk dünya valyuta sistemi yarandı. Belə ki, Paris şəhərində iclas keçirildi və bu iclasın nəticəsi olaraq, dünya valyuta sisteminin fəaliyyət prinsipləri müəyyən edildi, həmin iclasda bu prinsiplər razılaşdırılaraq ***Paris valyuta sistemi*** adı altında yeni valyuta sistemi yarandı (Çağlar Ü. və Dışkaya S.K., 2018).

Paris valyuta sistemində alış-satqı, ticarət münasibətləri və eyni zamanda iqtisadi əlaqələrdə mübadilə və ödəmə aləti kimi qızıl sikkələrdən istifadə edilirdi. Buna əsas olaraq həmin zamanda milli və beynəlxalq pul sistemləri ümumilikdə eyni əhəmiyyət və önəm kəsb edirdi. Belə ki, bu dövrdə yalnız qızıl dünya valyutası funksiyasını yerinə yetirirdi. Mübadilə prosesində ödənişlər və hesablaşmalar qızılın çəkisi hesabına yerinə yetirilirdi. Dünya valyutası kimi qızılın hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi və buna uyğun olaraq möhkəmləndirilməsi *1867-ci ildə həyata keçirilmiş Paris iclası* zamanı qəbul edilmişdir.

Bir əsr müddətində fəaliyyətdə olan bu valyuta sistemi özlüyündə bir sıra tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Tarixə nəzər saldıqda *qızıl standartının* aşağıdakı növlərinə rast gəlmə mümkündür:

- **Qızıl sikkə;**
- **Qızıl külçə;**
- **Qızıl valyuta standartları.**

Qızıl sikkə standartında dövlət istədiyi kimi qızıl sikkələri sataraq qızılın dövriyyə sistemində fəal çəkiyə malik olmasını təmin edirdi.

Qızıl külçə standartında azad formada qızıl sikkələr kəsilir, bununla yanaşı maliyyə, pul-kredit orqanlarının nəzarəti ilə qızıl külçələrin satışı həyata keçirilirdi və ən əsası isə qızıl külçə standartında qızıl sikkələr dövriyyədə olmurdu.

Qızıl valyuta standartında qeyd olunan qızıl standartı əsasında mövcud olan maliyyə və kredit orqanlarının milli valyutanı xarici valyutaya mübadilə etmə prosesi həyata keçirilirdi.

Qızıl standartı iqtisadi münasibətlərdə və ticarət əlaqələrində, eyni zamanda istehsal, beynəlxalq hesablaşmalarda və valyuta tədavülündə tənzimləyici kimi çıxış edirdi. Lakin zaman keçdikcə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə və

hesablaşmalarda qızıl ilə yanaşı, müəyyən valyutalar formalaşmağa və inkişaf etməyə başladı. Bu valyutalar mahiyyət etibarilə ABŞ dolları və İngiltərənin funt-sterlinqi idi. Bu inkişaf mərhələsi başlayaraq yeni *qızıl-deviz standartının* yaranmasına şərait yaratdı, bu proseslər onun yaranması üçün bir zərurət oldu. I Dünya Müharibəsinin artıq sona çatması ölkələr arasında yenidən iqtisadi və ticarət münasibətlərinin bərqərar olmasına, həmçinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq valyuta sistemi özünün inkişaf təkamülünün *ikinci mərhələsinə* addımlamış oldu (Öznazik A. və Narin M., 2017).

Dünya valyuta sisteminin ikinci mərhələsi 1922-1944-cü illər aralığında bir dövrü özündə ehtiva edən **Genuya valyuta sistemidir**. *Bu valyuta sisteminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qlobal hesablaşma və ödəniş vasitəsi kimi təkə qızıl deyil, eyni zamanda beynəlxalq valyutalarda iştirak edirdi.* Buna görə də sözügedən valyuta sistemi qızıl-deviz standartı adını almışdır. I dünya müharibəsi dünya ölkələrinin həm tədiyyə balansına, həm də xarici ticarət əlaqələrinə mənfi təsir etmişdir. Bununla əlaqədar, həmin müharibədən sonra nəzərdən keçirildi ki, burada baş verən proseslər qızıl standartına önəmli zərbə vurmuşdur. Bu məsələlərin nəticəsi olaraq, İtaliyanın Genuya şəhərində 1922-ci ildə aparıcı dövlətlərin, o cümlədən ABŞ, Böyük Britaniya və İtaliyanın rəhbərliyi ilə beynəlxalq səviyyədə Konfrans həyata keçirildi. Bu konfransın gündəliyində duran əsas məsələlər müharibədən sonra zərər çəkmiş ölkələrin xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyətinin və maliyyə vəsaitlərinin təhlili olmuşdur. Sözügedən beynəlxalq konfransda ölkələrin qızıl ehtiyatlarının ümumi iqtisadi məsələləri nizama salması üçün kifayət olmadığı qeyd edildi. Konfransda alternativ ödəniş vasitəsi kimi beynəlxalq valyutalardan ABŞ dolları və funt-sterlinqin hesablaşmalarda istifadə edilməsi ilə bağlı qərar qəbul olundu. Qərarın nəticəsi olaraq ABŞ dolları və funt-sterlinqdən ibarət valyuta-deviz standartı yaradıldı.

Genuya valyuta sistemi dövründə valyuta islahatları istiqamətində işlər aparıldı və bunun nəticəsi olaraq iki əsas “qızıl monometalizmi” forması müəyyən edildi:

⇔ **Qızıl-külçə standartı.**

⇔ **Qızıl-deviz standartı.**

Qızıl-külçə standartı – xarakterik cəhəti kimi qeyd etmək olar ki, əskinaların qızıl monetlərə dəyişilməsi sürətli baş vermirdi. Burada əsas məsələ qızılın çəkisinin və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi idi. Məsələn, İngiltərədə 1700 funt-sterlinq qarşılığında 12 kq qızıl əldə olunurdu. Buradan görünür ki, ödəmə vasitəsi kimi qızıl, ehtiyat valyuta formasında iştirak etməyə başlamışdı.

Qızıl-deviz standartı – Xarakterik xüsusiyyəti kimi qeyd olunur ki, milli əskinalar qızıldan öncə digər valyutalara dəyişdirilirdi, bundan sonrakı prosesdə isə qızıl külçələrə dəyişdirilmə əməliyyatı həyata keçirilirdi. Bu standartda ən çox sərbəst üzən valyuta məzənnəsindən istifadə edilirdi (Чуприна Л.А., 2017).

Genuya valyuta sisteminin mühüm prinsiplərindən biri kimi buraya üzv olan dövlətlərin mərkəzi bankları öz ölkələrində milli valyuta məzənnələrini xarici təsirlərdən müdafiə edərək sabit saxlamalarına təminat verməli idilər. Bu sistem tərkibində olan ölkələr fərqli valyuta tənziqləmə metodlarından istifadə edərək mövcud şəraitdə valyuta məzənnəsinin həddini qorumağa çalışırdılar.

Genuya valyuta sisteminin iflas olması II dünya müharibəsinin gəlişi ilə baş verdi. Bu məqsədlə ABŞ-dan Q.D. Uayt və Böyük Britaniyadan C.M. Keyns 1940-cı illərin əvvəllərində yeni bir rejimin qurulmasını tövsiyə etdilər. Aparılan müzakirələrə əsasən, yeni sistem yaranan problemləri həll etmək gücündə idi. Uzun müddət keçdikdən sonra çətin vəziyyətdə olan beynəlxalq aləm yeni bir rejimin yaranmasını və nəzarət mexanizmini həyata keçirməsini qəbul etdi.

1944-cü ilin 1-22 iyul tarixi arasında **ABŞ-in Bretton-Vudz şəhərində** BMT-nin maliyyə məsələlərinin müzakirəsi məqsədilə təşkil edilmiş Beynəlxalq konfransı öz işinə başladı. Burada alınan qərarlardan biri və əsası yeni valyuta sisteminin yaradılması oldu. Bu konfransda alınan qərarların nəticəsində *BVF* və *BYİB* yaradıldı. Bundan əlavə, yeni valyuta sisteminin formalaşmasında bir sıra məqsədlər var idi və onlardan bir neçəsi aşağıda qeyd olunmuşdur:

1. Geniş azad ticarətin yüksək səviyyədə bərpa edilməsi;
2. Sabit beynəlxalq hesablaşmalar sisteminin sabit valyuta məzənnələri əsasında yaradılması;

3. Valyuta münasibətlərindən asılı olaraq yaranan xarici ticarət balansındakı çətinliklərin aradan qaldırılması.

Qeyd olunan valyuta sisteminin bir sıra *xarakterik xüsusiyyətləri* vardır və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ Əvvəlki təkamül mərhələlərində qızılın dünya pulu funksiyasını həyata keçirdiyi müəyyən edilmişdir. Sözügedən dövrdə ABŞ dolları və funt-sterlinq başda olmaqla ehtiyat valyuta qismində qızıl da öz funksiyasını saxlayırdı;

➤ Qeyd edilən dövrdə ABŞ dolları da daxil olmaqla ehtiyat valyutalar rəsmi məzənnə ilə qızıla dəyişdirilir. Burada 35 ABŞ dollarına 1 troya unsiya qızılın çevrilməsi məzənnə kimi qəbul olunmuşdur;

➤ Bütün ölkələrin mövcud valyuta vahidinin müəyyən edilmiş paritetin əsasında qızıl, bununla yanaşı dollar dayanırdı;

➤ Valyuta sisteminin yaradılmasında məqsədlərdən biri, valyuta münasibətlərinə nəzarət və tənzimləmə sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı idi. Bu, həmçinin sistemin xüsusiyyətlərindən biri kimi də təzahür edir. Bu məqsədlə konfransın sonunda BVF və DB yaradılmış və sözügedən mexanizmlərin icrası bu təşkilatlara verilmişdir;

➤ Dövlətlərin tədiyyə balanslarında balans pozularsa bunun qarşısını almaq məqsədilə qızıl tənzimləmə mexanizmi ilə ölkələrin təmin edilməsi;

➤ Dünya dövlətlərinin milli valyuta məzənnələrinin $\pm 1\%$ valyuta paritetlə fərqlənməsinə yol verilirdi.

Sözügedən valyuta sisteminin uzunmüddətli dövrdə mövcud olması üçün ABŞ-ın qızıl ehtiyatının dollar ehtiyatına dəyişilmə qabiliyyəti qüvvədə qalmalı idi. Ancaq 70-ci illərin başlanğıcında yeni bir proses baş verdi. Belə ki, qızılın bölünməsinə payın Avropanın xeyrinə dəyişməsi müşahidə edildi. XX əsrin 60-70-ci illərində ABŞ-da 11 mlrd. dollar ehtiyatına qarşı, Avropada 3 dəfə artıq olmaqla bu rəqəm 47 mlrd. dollar olmuşdur. Sistemin dağılmasında köklü səbəblərdən biri kimi, dövlətlərin öz iqtisadi siyasətlərini qura bilməməsi, əsasən də ABŞ-ın mövcud problemlərin həll edilməsi yerinə dolların üstünlüyündən istifadə edib çatışmazlıqları göz önündən çəkməyə çalışması idi (Gourinchas P.O. və

başqaları, 2019). Təbii ki qeyd olunanların nəticəsində bildirmək olar ki, bu səbəblərin meydana gəlməsi sistemin mövcudluğuna təhdid idi və bu mövcudluğun uzun müddətli davam etməsi gözlənilən deyildi. Həmin dövrdə ticarət əlaqələri genişlənmiş və ticarətin həcmində artma müşahidə edilmişdir. Bunun fonunda qızılın hasilatı az olduğuna görə beynəlxalq likvidliyinin təmin olunmasında problemlər meydana çıxdı. 1948-69cu illər statistikasına nəzər yetirsək qızılın həcmində 50% artması qarşılığında ticarətin iki dəfədən çox artmasını qeyd edə bilərik. Qeyd olunan dövrdə ABŞ-ın tədiyyə balansında kəsrin yaranması nəticəsində dollara inam azalmağa başladı. Bu dövrdə transmilli şirkətlərin yaranması və inkişaf etməsi, eyni zamanda Qərbi Avropa və Yaponiyada maliyyə mərkəzlərinin meydana gəlməsi ABŞ-ın dünya hegomonluğunda öz üstünlüyünü əldən verməsinə gətirib çıxartdı. *Bu isə Bretton-Vudz valyuta sisteminin daha bir problemini üzə çıxardı.*

İkinci Dünya Müharibəsində mənfi təsirlərə məruz qalan Qərbi Avropa ölkələri milli iqtisadiyyatlarını bərpa edə qədər dünya iqtisadiyyatında qüvvələrin yerdəyişməsinə baş verdi. Yaponiyanın iqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsi ABŞ-ın dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini azalmasına səbəb oldu. Həmçinin, bir sıra ölkələr azad şəkildə beynəlxalq bazara çıxış imkanı əldə etməyə çalışdılar və müəyyən müddət buna nail oldular. 1971-ci ildə ilk dəfə ABŞ-ın tədiyyə balansında, o cümlədə ticarət balansında kəsr yandı. 1971-ci ilin avqust ayında dollar böhranı ABŞ-ı idxala 10% gömrük rüsumu tətbiq etmək məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qoydu. Bununla yanaşı, dolların qızılıla mübadiləsinə ləğv etməyə məcbur oldu (Truman E. M., 2018).

Bretton-vudz valyuta sistemi dolları ABŞ-ın iqtisadi və siyasi maraqlarını təmin edən imtiyazlı və önəmli valyuta etdi. Təcrübədə dollar xarici ticarət hesablaşmalarında birbaşa olaraq təkbaşına hegemonluq və vasitəçilik edirdi. Sözügedən sistemdə ABŞ-ın maraqları ön planda olduğu üçün bu hal digər ölkələr tərəfindən düzgün qarşılanmadı və Avropa Birliyində olan ölkələrin, Yaponiya kimi ölkələrin təzyiqləri bu sistemin daha da qüvvədə qalmasına şərait yaratmadı. Beləliklə, bu valyuta sistemi dünya təsərrüfatının tələbatlarını qarşılaya

bilmədi.

XX əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərin başlanğıcında ənənəvi iqtisadi rejimdə yeni bir böhran müşahidə edildi və 1971-ci ildə BVF valyuta kurslarının paritetdən kənarlaşması həddini mənfi və müsbət yöndə 2.25 %-ə qədər genişləndirdi və bir il sonra müəyyənləşdirilmiş kurs sistemi çökməyə başladı.

Beynəlxalq valyuta sisteminin əsas və müasir inkişaf mərhələsi 1976-cı ildən başlanır. Belə ki, *Yamaykada* 20 ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfrasda dünya valyuta sisteminin yenidən formalaşdırılması ilə əlaqədar müzakirələr aparılmış və qərar qəbul edilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, 1978-ci ildə *Yamayka sazişi* Beynəlxalq Valyuta Fondunun bir çox üzvü tərəfindən təsdiqləndi. Elə qeyd olunan dövrdən Yamayka valyuta sistemi adlanan sistemin qəbul olunmuş prinsipləri həyata keçirilməyə başladı və qüvvəyə mindi. Bu sistemə uyğun olaraq valyuta münasibətlərini aşağıdakı *prinsiplər* əsasında qurulur (Ələkbərov Ə.H. və başqaları, 2010).

- ❖ Qızıl standartının rəsmi olaraq ləğv edilməsi;
- ❖ Qızılın demonetizasiyası, yəni qızılın dünya pulu funksiyası kimi ləğv edilməsi;
- ❖ Qızıl paritetləri və ya valyutaların qızilla bağlanması qadağan edildi;
- ❖ Mərkəzi Banka qızılı adi bir “azad” bazar qiymətində əmtəə kimi satmaq və almaq üçün icazə verildi;
- ❖ Ehtiyat valyutalar rəsmi olaraq tanındı: ABŞ dolları, Almaniya markası, İngiltərənin funt sterlinqi, İsveçrə frankı, Yapon yeni və Fransız frankı;
- ❖ Sərbəst üzən valyuta kursu, yəni valyutaların beynəlxalq valyuta bazarında tələb və təklif əsasında formalaşması müəyyən edildi;
- ❖ Dövlətlər tərəfindən valyuta kursunun müstəqil müəyyən edilməsinə şərait yaradıldı.

Bu valyuta sistemi yaradıldığından bu dövrə kimi müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. İllər keçdikcə dolların rezervlərinin artması, buna uyğun olaraq, dünya iqtisadiyyatında bütün valyutaların bir valyuta ətrafında mübadiləsi prosesi sürətlənmişdir. Qızıl standartının rəsmi olaraq ləğv edilməsinə və bu sistemin

üzərindən uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, hələ də dünya maliyyə-valyuta əməliyyatlarında ölkələrdə olan qızıl ehtiyatlarının önəmli rolu vardır. Ölkələr valyuta ehtiyatları saxlamaqla, yanaşı qızıl ehtiyatı da saxlayırlar. Həm dollardan ehtiyat rezerv kimi istifadə edilməsi, həm də qızıldan ehtiyat kimi istifadə edilməsi bu sistemin prinsiplərinə zidd olduğu aşikardır. Son vaxtlar bir çox vacib sammit və iclaslarda dünya valyuta sisteminin təkmilləşdirilməsi yönündə təkliflərə konkret ölkələr tərəfindən rədd cavabı gəlir, bunun da təsadüfi olmadığı iqtisadçılara məlumdur.

1.3. Maliyyə-valyuta arxitekturasının formalaşmasında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının rolu və funksiyaları

Beynəlxalq maliyyə institutları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun maliyyə münasibətlərində problemlərin həll edilməsi və maliyyə həlqələri arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi məqsədilə beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır (Ələkbərov Ə.H. və başqaları, 2010). Bu institutların yaranması II dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir və bu institutların yaradılması üçün bir sıra *səbəblər* mövcuddur:

- ✓ iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi və qloballaşma proseslərinin güclənməsi;
- ✓ valyuta münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsinə ehtiyacın yaranması;
- ✓ qlobal valyuta sistemindən irəli gələn məsələlərin, eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarının, qiymətli metalların davamlı inkişafı problemlərini həll edilməsi zərurətinin yaranması.

Bununla yanaşı, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının üzərinə qoyulmuş vəzifələr mövcuddur:

- beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin sabitliyini və iqtisadiyyatın stabilliyini təmin etmək;
- maliyyə-valyuta münasibətləri çərçivəsində beynəlxalq siyasəti formalaşdırmaq və bu siyasətdən irəli gələn tədbirləri həyata keçirmək;
- dövlətlərarası valyuta-kredit və maliyyə tənzimlənməsini həyata keçirmək

və dünya iqtisadi subyektləri ilə əlaqədar nəzarət mexanizmini formalaşdırmaq.

Qeyd olunanlarla yanaşı, qlobal maliyyə institutlarını başqa formada ifadə etmək mümkündür. Belə ki, ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə bazarda mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən çərçivəni müəyyən edir və bundan irəli gələn məsələləri həll edir. Məsələni daha aydın ifadə etsək, onların qarşısına **4 əsas vəzifə** qoyula bilər:

1. innovasiyalar sahəsində bazarın müvəffəqiyyətsizliklərini aradan qaldırmaq;
2. institusional müvəffəqiyyətsizliklərin, yəni bazarda seqmentlərin inkişafında iştirak etməyən və maneə yaradan predmetlərin aradan qaldırılması;
3. nəqliyyat, kommunikasiya və s. kimi iqtisadi fəallığa təkan verən sahələrdə iqtisadi -sosial infrastrukturun inkişafı etdirilməsi;
4. inkişafın ayrı-ayrı regionlar üzrə deyil, ümumi dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində stimullaşdırılması (Brittaney W., 2017).

Qlobal maliyyə təşkilatları beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturasının təkmilləşdirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Belə ki, ümumilikdə onların yaradılmasında məqsəd oynadığı rolun aydın şəkildə ifadə edilməsinə rəvac verir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə-valyuta sistemini təkmilləşdirmək istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, eləcə də ölkələrdə öz milli sərhədləri daxilində yaranmış problemlərlə əlaqədar sözügedən təşkilatlara müraciət edərək öz iqtisadi sabitliyini qorumaq cəhdlərinə qarşı təşkilatların müsbət meyildə olan reaksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkə maliyyə-valyuta sisteminin müəyyən inkişaf səviyyəsi çərçivəsində olmağını hədəfləyir. Burada maliyyə təşkilatları hər bir ölkə üçün müəyyən məsləhət xidmətləri təşkil edir və bu istiqamətdə müəyyən modelin qurulmasına yardımçı olurlar.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatların maliyyə-valyuta arxitekturasında əsaslı rol oynaması fəaliyyət sahəsini dərinlən araşdırmalıdır. Bu **fəaliyyət sahələri** aşağıdakı kimidir:

- Qlobal iqtisadiyyatın vəziyyətinin, inkişaf meyillərinin və trendlərinin, eyni zamanda artım üçün lazım olan mövcud amillərin təhlili;
- Dünya iqtisadiyyatını tənzimləmək, beynəlxalq ticarəti qorumaq və

stimullaşdırmaq məqsədi ilə dünya valyuta və fond bazarlarında əməliyyatları araşdırmaq;

- Ölkələr arasında kapital axınına nəzarət etmək, həmçinin beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli layihələr əsasında investisiya fəaliyyəti həyata keçirmək;
- Ölkələrin həyata keçirdiyi dövlət əhəmiyyətli və ya beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrə kredit vermək;
- İqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələrə beynəlxalq iqtisadi nizam daxilində müəyyən mövqe tapması baxımından beynəlxalq yardım proqramlarının maliyyələşdirilməsi;
- Qlobal səviyyədə mühüm iqtisadi sahələrin araşdırılması məqsədilə tədqiqatların maliyyələşdirilməsi.

Təbii ki, qeyd olunanlar ümumi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasında rolunu özündə ehtiva edir. Lakin ayrı-ayrı maliyyə təşkilatlarının məqsədləri və vəzifələri nəzərdən keçirilsə, o zaman görürük ki, hər bir təşkilat ayrı-ayrılıqda öz funksiyaları və məqsədləri çərçivəsində bu arxitektura müəyyən yer tutur. Beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərinin institusional quruluşuna çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar daxildir. Bəziləri böyük gücə və qaynaqlara sahib olmaqla dünya maliyyə-valyuta münasibətlərini tənzimləyirlər. Təşkilatların bir qismi hökumətlərarası müzakirə, konsensus yaratmaq, eyni zamanda maliyyə-valyuta siyasətinə dair tövsiyələr vermək məqsədilə tədbirlər və sammitlər keçirirlər. Digər qisim isə cari maliyyə-valyuta problemlərini və bütövlükdə iqtisadiyyatla əlaqədar məlumatların toplama həyat keçirir və bunun nəticəsi olaraq, müəyyən statistik və tədqiqat nəşrləri çap edir (Alkan G., 2015).

Demək olar ki, qlobal maliyyə institutları dünya üzrə bütün regionlarında öz işlərini həyata keçirirlər. Onların dünya iqtisadi sistemində önəmli həlqələrdən biri olması danılmaz faktdır və onlar inkişafda olan dövlətlər və ya keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün həmin dövlətlərin iqtisadiyyatının müasir dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması üçün maliyyə resurslarına malikdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi maliyyə təşkilatlarının meydana gəlməsi

bilavasitə iqtisadiyyatın qloballaşması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda həmin təşkilatlarda öz növbəsində qloballaşmanın tərəqqisinə təsir edərək beynəlxalq valyuta sistemində yeni çağırışların yaranmasına səbəb olur. Həmçinin, onlar ölkələr arasında maliyyə, valyuta və kredit münasibətlərində əməkdaşlığı təşviq edərək ticarət münasibətlərinin, ümumilikdə iqtisadi əlaqələrə təsir edirlər. Bazarların beynəlmilləşməsi prosesi sürətləndicə, biznes fəaliyyəti genişləndicə və ticarətin payı artdıqca bu tendensiyalara uyğun siyasətin qurulması, idarə olunması, tənzimlənməsi, eyni zamanda siyasətin aparılması istiqamətində institutlar tələb olunur. Ümumilikdə əsas maliyyə təşkilatları barədə, eyni zamanda funksiyaları və məqsədlərinə dair məlumatlar qeyd olunacaqdır. Bütün bu institutlar ayrı-ayrı milli dövlətlərin öz aralarında könüllü sazişlər əsasında yaradılmışdır.

ÜTT – 1995-ci ilin 1 yanvarında Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin davamı olaraq, yəni varisi olaraq yaradılan təşkilatın hal-hazırda 162 üzvü mövcuddur. *Dünya üzrə ticarətin həcmnin 97%-i bu təşkilata aiddir və bununla görmək olur ki, sözügedən təşkilatın qlobal səviyyədə miqyası böyükdür.* Təşkilatın maliyyə-valyuta arxitekturasında rolu onun əsas məqsədi ilə müəyyən olunur. Burada əsas məqsəd ölkələr arasında ticarət və investisiyaların hərəkətində maneələrin aradan qaldırılmasıdır, eyni zamanda ölkələr arasında vasitəçi rolunu oynamasıdır (Mədətov M. A., 2008). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın dünya iqtisadiyyatı qarşısında həyata keçirdiyi ***bir sıra funksiyalar*** mövcuddur:

- ~ Ticarət danışıqları həyata keçirmək məqsədilə forum yaratmaq və müntəzəm olaraq bu istiqamətdə işləri həyata keçirmək;
- ~ Üzv ölkələr arasında ticarət münasibətlərini və danışıqlarını idarə etmək;
- ~ Ticarət hərəkətlərinin rəqabətə uyğun şəkildə davam etdirilməsini təmin etmək istiqamətində üzv ölkələr arasında imzalanan müqavilələrdən sonrakı mərhələlərdə baş verəcək çatışmazlıqları həll etmək;
- ~ Ticarət sahəsi üzrə yenilikləri daim izləmək və lazım olduğu təqdirdə yeni qaydalar hazırlamaq, eyni zamanda siyasətlərin şəffaflığını təmin etmək;
- ~ Ticarət siyasəti üzrə qəbul edilən qərarlar istiqamətində inkişafa yardım

göstərilməsi, dünya üzrə ticarət əməliyyatlarının və ya ticarət imkanlarının inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda İEOÖ-ə dəstək göstərilməsi məqsədiylə texniki standartlar tətbiq etmək və üzv ölkələrə təhsil proqramları təşkil etmək;

~ Digər beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, parlamentlər, media və ictimaiyyətlə əməkdaşlıq həyata keçirmək;

~ Dünya resurslarından optimal və səmərəli istifadəni təmin etmək;

~ Üzv ölkələri ticarət və tariflərlə bağlı gələcək strategiyaları qəbul etmək üçün əlverişli platforma ilə təmin etmək.

Bu funksiyaları yerinə yetirəcək olan ÜTT ən az iki ildə bir toplanacaq olan, eyni zamanda bütün üzvlərin nümayəndələrindən ibarət **“Nazirlər Konfransı”** tərəfindən idarə olunur. Nazirlər Konfransına bağlı olaraq, “Ticarət Siyasətlərini Nəzərdən keçirmə Orqanı” və “Anlaşılmazlıqların Həlli Orqanı” mövcuddur.

BVF - üzv dövlətlər arasında pul-kredit əlaqələrinin nizamlanmasına və xarici valyutada qısa və orta müddətli kreditlərin verilməsi ilə tədiyyə balansında yaranmış valyuta problemləri ilə bağlı maliyyə yardımı edilməsinə həsr edilmiş beynəlxalq təşkilatdır. Bununla yanaşı, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisəsi formasında olduğunu qeyd etmək olar. *BVF ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində 1944-cü ildə keçirilən BMT-nin Qlobal Maliyyə-Valyuta Konfransında təsis edilmişdir.* Mərkəzi Vaşinqton şəhərində olan BVF-ə 189 ölkə üzvdür və 160 ölkədən 2500 nəfər bu təşkilatda çalışır. İdarəetmə Şurası kimi ölkələri və ya ölkə qruplarını təmsil edən 24 direktor fəaliyyət göstərir. **BVF-nin əsas 3 missiyası mövcuddur:**

- Qlobal iqtisadiyyatı və üzv ölkələrin iqtisadiyyatlarını izləmək;
- Ödəniş-hesablaşma ilə bağlı çətinlik çəkən dövlətlərə borc vermək;
- Üzv dövlətlərə texniki yardım göstərmək.

BVF-nun razılaşma sənədinin ilk maddəsində təşkilat qarşısında bir neçə ***məqsədlər*** müəyyən edilmişdir:

- Beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturası üzrə problemlərin həlli istiqamətində birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi, eyni zamanda bu sistem daxilində fəaliyyət göstərən subyektlərin daimi təşkilat çərçivəsində

əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi;

- Üzv ölkələrin gəlirlərinin və məşğulluq səviyyəsinin balansda saxlanması, eyni zamanda istehsal resurslarından səmərəli istifadə etməklə inkişafı təmin etmək;

- Valyuta sahəsində üzv dövlətlərin valyuta rejimini nəzarətdə saxlamaq və stabilliyini qoruyub saxlamaq, bununla yanaşı rəqabət qabiliyyətinin saxlanması üçün devalvasiyasının maksimum qarşını almaq;

- Mövcud əməliyyatlar daxilində üzv ölkələr arasında çoxtərəfli hesablaşmalar sisteminin yaradılmasına yardım etmək və beynəlxalq ticarətə maneə olan valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmaq.

BVF-nin büdcəsi ölkələrin ödədiyi üzvlük haqqı ilə formalaşır. Belə ki, buraya ödənilən məbləğ ölkələrin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir və ödənilən kvotalara əsasən ölkələr səsvermə hüququna malik olurlar. Burada kvotalar azı 5 ildən bir yenidən nəzərdən keçirilir. 25 İEÖ-nin payı kvotaların ümumi məbləğinin 63%-ni təşkil edir. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, *hazırda ümumi kvotanın həcmi 477 mlrd. SDR (661 mlrd. ABŞ dolları) təşkil edir.*

Cədvəl 1: Ölkələr üzrə BVF strukturunda kvotaların miqdarı

Sıra №	Ölkələr	Kvota (mln. SDR)	Kvota payı (%)	Səslər	Səslərin payı (%)
1	<i>ABŞ</i>	82994.2	17.46	831407	16.52
2	<i>Yaponiya</i>	30820.5	6.48	309670	6.15
3	<i>Çin</i>	30482.9	6.41	306294	6.09
4	<i>Almaniya</i>	26634.4	5.60	267809	5.32
5	<i>Fransa</i>	20155.1	4.24	203016	4.03
6	<i>Böyük Britanya</i>	20155.1	4.24	203016	4.03
7	<i>İtaliya</i>	15070	3.17	152165	3.02
8	<i>Hindistan</i>	13114.4	2.76	132609	2.64
9	<i>Rusiya</i>	12903.7	2.71	130502	2.59
10	<i>Brazilya</i>	11042	2.32	111885	2.22

Mənbə: <https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>.

<https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Where-the-IMF-Gets-Its-Money>

Ümumilikdə, BVF sahib olduğu büdcədən aşağı faizli kreditlər təklif edərək, ölkələrin kapitala olan ehtiyacalarını ödəməyə çalışır. Bu kreditlərdən ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələr götürərək, bu məbləğlə öz infrastruktur modellərini

formalaşdırırlar. BVF bu ölkələrə müxtəlif kredit xəttləri və mexanizmləri təklif edir. Bununla yanaşı, BVF-in fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi maliyyələşdirmə, nəzarət və İEOÖ-ə texnoloji dəstək mexanizmlərini göstərə bilərik.

Hər bir təşkilat kimi BVF da bir sıra funksiyalar həyata keçirir. Bu funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində valyuta siyasəti üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir forması olan beynəlxalq ticarətin genişləndirilməsi;
- Maliyyə yardımına ehtiyacı olan və dövlət və ya beynəlxalq əhəmiyyətli layihələri həyata keçirmək istəyən ölkələrin kreditləşməsinə təmin etmək;
- Valyuta mübadiləsi üçün lazım olan məzənnənin stabil saxlanılmasını təşviq etmək;
- Debitor dövlətlərə konsaltinq xidmətlərinin və təlimlərin keçirilməsi, eyni zamanda kadr təminatının müəyyən edilməsi və ixtisaslaşdırılması.;
- Beynəlxalq maliyyə statistikasının standartlarının müəyyən edilməsi, statistikanın formalaşdırılması və dərc edilməsi;

Dünya Bankı – 1944-cü ildə *Brettun-Vuds Konfransının nəticəsi olaraq, yaradılan 2 təşkilatdan biridir.* Bu təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd müharibədən əziyyət çəkən ölkələrə maliyyə yardımının edilməsi idi. Yaradıldığı vaxtdan 2 il sonra 250 mln. dollar məbləğində Fransaya ilk kreditini verdi. Dünya Bankı beynəlxalq səviyyədə böyük iqtisadi və maliyyə qurumudur. Bu təşkilatın əsas missiyası ölkələr üzrə yoxsulluğun azaldılması, eyni zamanda dövlətlərdə iqtisadi artımı stimullaşdırmaqdır (Султанова М.Э., 2017).

Dünya Bankının ana sövdələşməsi 144 ölkə tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu sövdələşmənin ilk maddəsinə görə Bankın **bir neçə məqsədi** orada əks olunmuşdur:

- Ölkələrin iqtisadi siyasətlərini qurmaqlarında və buna uyğun olaraq, iqtisadi islahatlarının həyata keçirilməsində yardım etmək;

- Səmərəli investisiyaları müəyyən edərək, üzv ölkələri bu barədə məlumatlandırmaq və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi balansını qoruyub saxlamaq;
- Kredit mexanizmini təkmilləşdirərək üzv ölkələr üçün uyğun vəziyyətə gətirmək;
- Yeni yaranan şirkət və müəssisələrin maliyyə olan ehtiyacının ödənilməsinə kömək etmək;
- Maliyyə-valyuta sistemi üzrə resurslardan istifadə edərək əlavə maliyyələşmə mexanizmləri axtarmaq;
- Ölkələrin ayrı-ayrı sahələrində mövcud olan maliyyə problemlərinin regional bölmələr vasitəsilə aşkarlamaq və dünya iqtisadi təhlükəsizliyini müdafiə etmək məqsədilə maliyyə yardımı həyata keçirmək;
- Üzv ölkələr üçün xarici investisiya mənbələrini məsləhət görmək, investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı ölkələrə təlimlər keçirmək.

Dünya Bankı layihə, proqram və ölkədaxili pul kreditləri olmaqla 3 formada kredit mexanizmi mövcuddur. Burada əsas siyasət layihə krediti istiqamətində qurulmuş, digər kreditlərin inkişafı yönündə işlər aparılır. Kreditlər verilən zaman ölkələrin iqtisadiyyatında istehsal həcmi və iqtisadi baxımdan səmərəliliyi diqqətə alınır və kreditlər mütəxəssislər tərəfindən incəlenir.

Dünya Bankı özlüyündə beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemində bir sıra funksiyalar həyata keçirir. Bu funksiyalar formalaşması bilavasitə onun məqsədlərindən asılıdır. *Belə ki, məqsədlərin həyata keçirilməsində alətlərdən istifadə olunur, bu alətlər Bankın **funksiyalarında** əks olunmuşdur:*

1. Üzv dövlətlərin iqtisadi aktivliyinin saxlanılması istiqamətində *dəstək* həyata keçirmək;
2. Ölkələr arasında maliyyə-valyuta sistemində balansda ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı *nəzarət* həyata keçirmək;
3. İqtisadi münasibətlərdə kredit mexanizminin düzgün həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik üzrə *təkmilləşdirmə* aparmaq;
4. İEOÖ-ə yerli əhəmiyyətli layihələrinə kömək məqsədilə İEOÖ-lə sözügedən ölkələr arasında *əməkdaşlığı* təşviq etmək;

5. Hər bir üzv dövlətlərin iqtisadi, o cümlədən maliyyə-valyuta baxımından maraqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar *tənzimləmə* həyata keçirmək.

Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankı qrupuna bir sıra maliyyə təşkilatları daxildir, hər birinin məqsədi eyni olmaqla beynəlxalq iqtisadiyyatda lazım olacaq maliyyə vəsaitləri ilə təmin etməkdir. Buraya bir sıra təşkilatlar aiddir.

Cədvəl 2: Dünya Bankı qrupunun tərkibi

<i>Sıra Nösi</i>	<i>Dünya Bankına daxil olan qurumlar</i>
1.	<i>Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı</i>
2.	<i>Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası</i>
3.	<i>Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası</i>
4.	<i>İnvestisiyaların Təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik</i>
5.	<i>Mübahisələri Aradan Qaldırılması Mərkəzi</i>

Mənbə: <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report/our-organization>

Cədvəldə qeyd olunan maliyyə təşkilatları Dünya Bankının tərkibinə daxil olduğundan, eyni zamanda bu təşkilatların məqsəd və funksiyaları Bankın məqsədləri ilə eynilik təşkil etdiyindən və bu təşkilatların təhlil edilməsi tədqiqat işinin predmetindən uzaqlaşmağa əsas verdiyindən bu sual üzrə ümumi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, o cümlədən iri təşkilatlar olan ÜTT, BVF və Dünya Bankının maliyyə-valyuta arxitekturasında oynadığı roldan və funksiyalarından söhbət açdıq.

Ümumilikdə aparılan araşdırma zamanı beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının mövcud dövrdə maliyyə-valyuta sistemində iştirakının konkret olması faktı diqqətdən qaçmadı. Belə ki, bu təşkilatların fəaliyyəti ölkələrdə vəziyyəti müəyyən edərək, onlara maliyyə və dəstək yardımı göstərməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, bu təşkilatların böyük ölkələr tərəfindən idarəedildiyi mövzusu aktualdır və bu təşkilatların etdiyi yardımların məqsədli şəkildə müəyyən maraqların müdafiəsinə hesablandığı bir sıra proseslərdə özünü büruzə verir. Təbii ki, zaman keçdikcə bu problemlər öz həllini tapmazsa, bu təşkilatların həyata keçirdiyi funksiyalar şübhə altına düşəcək və digər ölkələr tərəfindən bu təşkilatlara qarşı müəyyən profilaktik tədbirlər görülməkdir.

II FƏSİL. MÜASİR MALİYYƏ TEXNOLOGİYALARININ QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASINA TƏSİRLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

2.1. Qlobal maliyyə texnologiyalarının mahiyyəti, növləri və inkişafı xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə mövcud olan maliyyə texnologiyalarının inkişafı təklif olunan maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətini, eyni zamanda müxtəlifliyini artırır. Qlobal maliyyə texnologiyaları sektoru innovativ, çevik və müştəri yönümlü məhsullar və xidmətlər təklif edərək maliyyə, o cümlədən bank sektoruna yenilik gətirdi. Maliyyə qurumları və banklar tərəfindən tətbiq olunan mövcud ənənəvi modellərin yeni modellər ilə əvəz olunması yönündə bir sıra inkişaf meyilləri müşahidə edildi. Hərfi mənada nəzər yetirsək, adından göründüyü kimi maliyyə və texnologiya sözlərinin birləşməsidən yaranmış, bu bank və maliyyə xidmətlərini dəstəkləmək və ya aktivləşdirmək üçün istifadə olunan kompüter proqramları və digər texnologiyalara verilən ad kimi aydınlaşdırıla bilər. Ümumi anlayış olaraq baxıldığında isə hər hansı bir texnologiyanın maliyyə xidmətlərində tətbiqi və ya müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarını idarə etməsinə kömək etmək üçün istifadə etdiyi tətbiqlər, proqramlar, biznes modellərini aid etmək mümkündür. Bir çox bu istiqamətdə **elmi məqalələrin** araşdırılmasından sonra maliyyə texnologiyasının daha dəqiq elmi mənasını qeyd etmək olar. *Belə ki, maliyyə texnologiyası maliyyə əməliyyatlarını və xidmətlərini daha təkmil etmək üçün müəyyən texnologiyaları əhatə edən maliyyə-valyuta arxitekturasının yeni bir qoludur.*

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, maliyyə texnologiyası xidmətlərin istehlakçılara çatdırılmasında ənənəvi metodlardan fərqli bir metoda malikdir. Bu anlayışa görə sözügedən sektorun məqsədi günümüz texnologiyalardan istifadə edərək, istehlakçılara yeni bir maliyyə məhsulu, xidmət və biznes modelləri təklif etməkdir. FinTex sadəcə maliyyə texnologiyalarını deyil, eyni zamanda maliyyə texnologiyası istehsal edən müəssisələri də özünə birləşdirir. Başqa sözlə, maliyyə xidmətləri sektoru üçün texnologiya istehsal edən şirkətlərə də FinTex adı verilir

(Хазгалиева Н. Р., 2018). Bu müəssisələrin sayı artdıqca, FinTex sənayesi bütün dünyada formalaşmağa başlamışdır. Bu səbəblə, bu yeni sektor özünün ekosisteminə sahibdir.

FinTex ekosistemi həm maliyyə texnologiyaları sektoru üçün rəqabət mühiti, həm də intensiv əməkdaşlığın hökm sürdüyü bir mühiti təmsil edir. Bunun ön planda olan əsas səbəbi maliyyə təşkilatları və FinTex şirkətlərinin bir-biriləri ilə qarşılıqlı işləməsi kimi amili qeyd edə bilərik. Çünki maliyyə təşkilatları FinTex şirkətləri tərəfindən yaradılan texnologiyaların birinci sinif istifadəçiləridir. Başqa sözlə, FinTex ekosistemində ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri FinTex şirkətləri tərəfindən inkişaf etdirilən texnologiya və biznes modellərinin son istifadəçilərə maliyyə təşkilatları tərəfindən çatdırılmasıdır. Bu münasibətlər sözügedən sistem çərçivəsində inkişafda olub, qarşılıqlı xarakter daşıyır.

Maliyyə texnologiyaları yalnız element kimi deyil, həmçinin bir sektor kimi fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, maliyyə texnologiyaları sistemini Fintex ekosistem kimi qeyd edə bilərik. Burada bir sıra subyektlər iştirak edir, eyni zamanda subyektlərin fəaliyyət istiqamətləri bir neçə element üzərindən həyata keçirilir. Bununla da maliyyə texnologiyalarında innovasiya meyillərini daha çevik müşahidə etmək üçün sözügedən ekosistem dərin analiz edilməlidir. Qərarlı və dayanıqlı bir FinTex ekosistemi maliyyə texnologiyaları sektorunun böyüməsinə kömək edir (Güven, V. və E. Şahinöz., 2018).

Cədvəl 3: FinTex ekosistemində tərkibi

Sıra Nösi	
1	<i>Startaplar</i>
2	<i>Hökumətlər</i>
3	<i>Ənənəvi maliyyə qurumları</i>
4	<i>Maliyyə müştəriləri</i>
5	<i>Maliyyə texnologiyalarının inkişafına dəstək göstərənlər</i>

Mənbə: Lee, I. (2016). FinTek: Ecosystem and Business Models. *Advanced Science and Technology Letters*, № 142, p. 57-62.

Cədvəldən göründüyü kimi FinTex ekosistemi 5 *təməl elementdən* ibarətdir. Bu elementlərdən birincisi ***FinTex startaplardır***. Startaplar əsas etibarilə

ekosistemin təməlini təşkil edir.  unki ilk ideya, innovasiya xarakterli fikirlər buradan bařlayır. Bu tip řirk tl r daha çox təşəbbüskarlıq ruhuna sahib olmaqla ödəmə, kreditləşmə, kapital bazarları, aktivlərin idarəedilməsi v  sıęorta sahəsində innovativ məhsullar inkiřaf etdirirlər. Bu řirk tl r ənənəvi maliyyə institutlarından fərqli olaraq, daha az əməliyyat xərcləri ilə maliyyə xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirməyi h d fl yirl r.

 ns rl rd n biri kimi *texnologiyanın inkiřafına dəstək g st r nl ri* qeyd edə bilərik. Bu element startaplar  c n uyęun zəmin yaradaraq, onların maliyyə xidmətlərini sürətli řakild  bazara çıxarmasına kömək edir. Misal  c n, aęıllı robot maliyyə m sl h t cil ri süni intellekt texnologiyasından istifadə edərək xidmət g st rm kd dirl r.

 c nc  element *h k m tl r* 2008-ci il maliyyə böhranından sonra ənənəvi maliyyə instutlarına s rt hüquqi  r viv  tətbiq etməklə, maliyyə texnologiyaları sektorunun stimullařdırılmasını hədəf kimi qarřıya qoydular.

Startapların gəlir mənbəyini təmin edən *maliyyə m řt ril ri* sözügedən sistemin dördüncü elementini təşkil edir və bu sistemdə önəmli yerə sahibdirlər. *Yařları 18 v  34 arasında olan istehlakçılar bu xidmətlərin m řt ri potensialının böyük həcmi təşkil edir.*

Maliyyə texnologiyaları birdən-bir  bu d vr  gəlib  ıxmamıřdır. Belə ki, inkiřaf yolu keçən bu texnologiyaların inkiřafını *3 mərhələyə* ayıra bilərik.

Cədvəl 4: FinTex-in inkiřaf tarixi

Dövr	FinTex 1.0 (1866-1967)	FinTex 2.0 (1968-2008)	FinTex 3.0 (2009-bu g�n�)	FinTex 3.5
B�lg�	�E�	Qloballařan dünya	�E�	�EO�
�sas aktorlar	əsas subyektlər	Banklar	Yeni subyektlər	
Ke�m� səbəbi	Qloballařma	Texnologiya	2008 maliyyə böhranı	Bazarlarda islahatlar

Mənbə:  уприна Л.А., “О влиянии финансовых технологий на развитие финансового рынка”, Российское Предпринимательство, 2018, стр. 1438-1464.

Maliyyə texnologiyaları  zly y nd  bank və maliyyə xidmətləri  r viv sində bank və kredit təşkilatları t r f nd n ənənəvi olaraq həyata keçirilən fəaliyyətlər

əhatəsində yaradılmalı və müştəri istiqamətli olmalıdır. Bu səbəblə, maliyyə texnologiyaları sahəsində xidmətin yalnız bu şirkətlər tərəfindən istehsalı məcburi deyil. İstənilən bir bank tərəfindən bazara təqdim olunan hər hansı xidmət və ya məhsul rəqəmsal olma və innovativlik kimi məlum xüsusiyyətlər daşıyarsa maliyyə texnologiyaları termini adı altında istifadə oluna bilər (Durdu E., 2018).

FinTex sektorunun tarixi inkişafı yuxarıdakı cədvəldə əks olunmuşdur. Əsas 3 dövrdən ibarət olan bu inkişaf yolu dördüncü mərhələyə qədəm qoymaqladır. **Birinci mərhələdə** texnoloji inkişaf özünü bürüzə versə də, maliyyə xidmətləri sektorunda böyük fərq nəzərə çarpmamışdır. **İkinci mərhələ** dövründə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə birlikdə maliyyə əməliyyatları və xidmətlərində bu texnologiyalardan istifadə edilməyə başlandı. 2009-cu ildən müasir dövrə qədər davam edən **üçüncü mərhələdə** FinTex adlandırılan yeni subyektlər meydana çıxmağa başladı. Belə ki bu subyektlər yeni texnologiyalardan istifadə edərək, məhsul və xidmətlər təklif etməyə başladılar. Digər mərhələlərdən bu mərhələnin əsas fərqi texnologiyanın inkişaf sürətinin çox böyük olmasıdır. Burada meydana çıxan yeni subyektlər sürətlə böyüyərək, ənənəvi subyektlərə meydan oxuyur. Eyni zamanda digər mərhələlərdən bu mərhələnin fərqi keçmiş dövrdə maliyyə xidmətlərini ənənəvi maliyyə quruluşları yerinə yetirirsə də, hazırda bununla yanaşı yeni subyektlərdə bu xidmətləri yerinə yetirə bilər (Чуприна Л.А., 2018).

Maliyyə texnologiyalarının inkişaf dövrünü qeyd etdikdə bu mərhələlərdə bu texnologiyaların müxtəlif forma aldığı da qeyd etmək lazımdır.

Cədvəl 5: Maliyyə texnologiyalarından ilk onluq

Əsas maliyyə texnologiyaları	
1.	<i>Kriptovalyutalar</i>
2.	<i>Blokchain (Blok zəncir) texnologiyası</i>
3.	<i>Süni intellekt</i>
4.	<i>Bulud texnologiyaları</i>
5.	<i>Robot proseslərinin avtomatlaşdırılması</i>
6.	<i>Data analitika</i>
7.	<i>Mobil ödəniş üsulları və mobil bankçılıq</i>
8.	<i>Rəqəmsal transformasiya</i>
9.	<i>Ağıllı müqavilələr</i>
10.	<i>Biometriya</i>

Mənbə: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/fintech-financial-technology/>

Kriptoalyutalar məhsul və xidmət alışında bir ödəmə vasitəsi kimi istifadə olunan standart virtual valyuta sistemidir. Dünyadakı digər valyutalardan bu valyutaların fərqi mövcuddur. Belə ki, kriptoalyutalar hər hansı mərkəz və ya hökumət tərəfindən yoxlanmır və nəzarət edilmir. Bu isə bu tip valyutaların istifadəsini daha çox stimullaşdırmağa imkan verir.

Mobil ödəniş üsulları FinTex texnologiyasının ən başında gələn texnoloji yeniliklərdir. Ödənişlərin vaxtını və xərclərini azaltmaq üçün mobil ödəniş metodlarına üstünlük verən istifadəçilərin sayı hər gün daha da artır. Mobil bankçılığa nəzər saldıqda, sadə bank sistemindən ağıllı bank sisteminə keçidin böyük zaman kəsiyini əhatə etdiyini görə bilərik. Mobil ödəmə üsulları və mobil bankçılıq sayəsində istehlakçılara maliyyə əməliyyatlarını istədiyi vaxt və hər yerdə etmək imkanı verilir.

Blok zəncir texnologiyası maliyyə texnologiyalarının yeniliyi baxımından ən inkişaf etmiş texnologiyalardan biridir. Hal hazırda qlobal miqyasda maliyyə sistemində, o cümlədən bank sektorunda əməliyyatların həyata keçirilməsində xüsusi rola malikdir. Blok zənciri adı əsas etibarlı ilə məlumatların saxlanması metodundan götürülür. Belə ki, məlumatlar bir zəncir meydana gətirmək üçün bloklara bağlanır. Bu texnologiyanın izahının əyani şəkildə göstərilməsi daha məqsəduyğundur.

Mənbə: Yıldırım M. "Blok Zəncir Texnologiyası, Kripto Paralar və Ülkelerin Kripto Paralara Yaxlaşmaları", Bartın Üniversitesi İktisadi və İdarə Bilimlər Fakültesi Dergisi, 2019, Sayı 20, s. 265-277.

Blok zəncir sistemində edilən bütün əməliyyatlar hamı tərəfindən görülə bilər.

Məlumatların insanlara açıq olan verilənlər bazasında şifrələnərək toplanılması təmin edilir. Bununla yanaşı, əməliyyatların üçüncü tərəflərə ehtiyac olmadan həyata keçirilməsi bu sistem vasitəsi ilə baş verə bilər. Blok zəncir texnologiyası olduqca yeni bir tətbiq üsuludur. Sosial şəbəkələr, texnologiya, online şəkildə fəaliyyət göstərən mağazalar kimi bir çox sahələrdə sözügedən texnologiyanın tətbiqi genişlənir.

Biometriya texnologiyasının istifadəsindən müasir dövrdə çox geniş istifadə olunur. Bunun yaradılmasına səbəblər müxtəlif olsa da, məqsəd eynidir. Belə ki, şəxsiyyət vəsiqəsi, passport məlumatları və kart istifadəsi ilə bağlı həyata keçirilən bir çox əməliyyatlar şifrə, parol və pin kodlar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin, bu proseslərin həyata keçirilməsi nəticəsində bir sıra mənfi tendensiyaların meydana çıxması müşahidə edildi. Bununla əlaqədar, şəxsə aid kartların itirilməsi, başqaları tərəfindən istifadə edilməsi, şifrələrin üçüncü şəxslər tərəfindən öyrənilməsi insanların və qurumların təhlükəsizliyi üçün təhdid olmağa başladı. Bu təhdidlərin aradan qaldırılması naminə biometriya texnologiyasından istifadə geniş miqyas almağa başladı. Biometriya sistemləri insanın sadəcə özünün sahib olduğu və digərlərindən fərqləndiyi fiziki və ya davranış xüsusiyyətlərinin tanınması prinsipi ilə işləməkdədir (Yıldırım M., 2019).

Bu sistemlər eyni insan beyni kimi düşünülərək inkişaf etdirilmiş, tanıma və təsdiqləmədən ibarət iki mərhələli sistemlərdir. Tanıma bölməsində məlumatlar toplanır və bu məlumatlar bir kod şəklində əlaqəli sistemdə saxlanılır. Təsdiqləmə mərhələsində isə toplanılmış məlumatlar aidiyyəti şəxs anında qarşılaşdırılır və nəticənin meydana çıxmasına təkan olur. Əsas məqsəd təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Biometriyanın köməkliyi ilə fırıldaqçılıq nəticəsində meydana gələn zərərlər azalmaqdadır. Barmaq izi və üz tanıma kimi texnologiyalar sözügedən sistemin inkişafının nəticəsidir.

Böyük məlumat (big data) texnologiyası inkişaf edən texnologiyaların kontekstində və istehlakçıların artan məlumatlardan istifadə dərəcəsini nəzərə alaraq daha çox çeşid təklif edən məlumatlar toplusudur. Bu texnologiya bütün sahələrdə istifadə oluna bilər. Maliyyə sektorunda bu texnologiyadan istifadə daha

geniş yayılmışdır. İnternetdən istifadə edən hər bir istifadəçi etdiyi əməliyyatlar nəticəsində məlumatlar bazası yaratmaqdadır. Bu məlumatların bir çoxu istifadəyə yararsız məlumatlardan meydana gəlir. Böyük məlumat vasitəsilə istifadəyə yararlı və mahiyyətli məlumat bazası yaradaraq məhsuldarlığı artırmaq qarşıya məqsəd qoyulur. Əldə olunan məlumatlar müştəri davranışının öyrənilməsi, daha keyfiyyətli xidmətlərin təklif edilməsi üçün istifadə edilməkdədir. Bu texnologiyanın meydana gəlməsində 5 element iştirak edir. Bunlar çeşidlilik, sürət, məlumatın həcmnin böyüklüyü, təsdiqləmə və dəyərdir. İlk öncə həcm böyük olmalıdır, daha sonra məlumatların alınması daha sürətli və məlumatların çeşidi çox olmalıdır. Bu yaradılan baza istifadə edildikdə alınan nəticə daha keyfiyyətli olmalıdır, bu da onun dəyərini ifadə edir.

Süni intellekt verilən tapşırıqları insanlardan daha yaxşı və sürətlə edən ağıllı texnologiyaları istehsal edən elmin bir qolu kimi qeyd edilməlidir. Süni intellekt əslində zəka ilə bağlı olmamasıyla, problemlərin həll olunması ilə əlaqələlidir. Süni intellekt bu problemləri riyazi və kompüter modellərinə əsaslanaraq, həll etməkdədir. Böyük məlumatları analiz edərək, mövcud həll yollarını daha da yaxşılaşdırmaq üçün banklar tərəfindən istifadə olunur. İstehlakçılara təklif olunan virtual köməkçilər vasitəsilə kiçik əməliyyatların həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Yalnız problem həllətmədə deyil, eyni zamanda modelləşdirmədə, robot texnologiyasında, online oyunların hazırlanmasında istifadə edilir (Hope D., 2019).

Bulud texnologiyaları - dörd istifadəçiyə servis üçün İnternet və yaxud lokal şəbəkə ilə kifayət qədər olan proqram-aparat təminatıdır. Bulud texnologiyaları təyin edilmiş resurslara (hesabat resurslarına, proqram və bildirişlərə) uzun məsafədən müraciət etmək məqsədilə rahat interfeysdən istifadə etməyə şərait yaradır. İstifadəçi kompüterini, bu zaman, şəbəkəyə daxil olmuş sadə terminal rolunu alır. Bulud texnologiyaları anlayışı elektron komputer texnologiyalarının quruluşunun və proqram təminatının birbaşa şəbəkə sferasında yaradılmasını və istifadə edilməsinə təminat verir. Bu texnologiyanın yardımıyla istifadəçinin informasiyaları bulud sistemlərində saxlanılır, hazırlanır və eyni zamanda brauzerlərin yardımı ilə, istehsal proqramlarının işə salınması və xülasələrə

baxılması təchiz edilir. Bulud texnologiyaları sisteminin tərkibi, kompüterlərin hesabat və data resurslarının klasterləşməsi və gerçəkləşdirilməsindən geniş istifadə etməklə, yararlı informasiyaların emal və nəzərdə saxlanması mərkəzlərinin yaradılmasına təkan verir.

Ümumilikdə maliyyə texnologiyalarını inkişafı xüsusiyyətləri müxtəlif olsa da, **vahid məqsədə** xidmət edir.

1. Birinci inkişaf xüsusiyyəti kimi qeyd etmək lazımdır ki, burada maliyyə texnologiyaları innovativ xüsusiyyət daşıyır. Yəni hər bir texnologiyanın tətbiqi mövcud əməliyyatların təkmilləşdirilməsini qarşısına məqsəd qoyur.

2. Maliyyə texnologiyalarının digər inkişaf xüsusiyyəti məlumatlara əlçatanlığı daha da stimullaşdırmaqdır. Burada pərakəndə şəkildə olan məlumatların daha tez və sürətli əldə olunmasına rəvac verir.

3. Maliyyə-valyuta arxitekturasında maliyyə əməliyyatlarının bir sıra texnologiyalar vasitəsi ilə istehlakçılara təqdim olunmasını təmin edir və problemlərin həll olunmasında effektivlik xüsusiyyəti daşıyır.

4. Digər inkişaf xüsusiyyətləri isə hər bir texnologiya üzrə ayrı-ayrılıqda ixtisaslaşmışdır.

2.2. Kriptovalyutaların təsnifatı, xarakteri və növləri (Bitcoin və s.)

Kriptovalyuta anlayışı We Dai tərəfindən yazılan B-Money ilə qarşımıza çıxmaqdadır. We Dai 1998-ci ildə həyata keçirdiyi bu iş ilə kriptovalyutaların gələcəyinin təməlini şəkilləndirən public key və hashcash anlayışlarını meydana çıxarmışdır. *We Dai* public key və hashcash anlayışlarını ortaya çıxarmışdı, amma sistemin əsas üsürlərindən paylanmış memarlıq və peer to peer (ucdan uca) anlayışlarının ortaya çıxması birbaşa olaraq, *Shavn Fanningin* adı ilə bağlıdır. Shavn Fanning tərəfindən hazırlanan Napster tətbiqi vasitəsi ilə insanlar üçün bir daha bağlanmayacaq bir qapı açılmışdır. Bu tətbiqin bu qədər vacib olmasının səbəbi insanlar ilk dəfə kompüterlərindəki faylları əsas kompüter və mərkəz olmadan bölüşmək imkanı əldə etdilər və müəyyən qaydalar çərçivəsində müstəqil qərar qəbuletmə fürsəti əldə etdilər (Çakmak M., 2019).

2008-ci il böhranından sonra meydana gələn maliyyə və yaranan borc problemləri mərkəzi maliyyə qurumlarına inancın itməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəblə, bir çox iqtisadçılar və alimlər artıq alternativ valyutaların meydana gəlməsinə ehtiyac olduğunu qeyd etmişdilər. İstifadəçilər meydana gələn kriptovalyalara meyil etməyə başladılar. Belə ki, virtual pul digər istifadəçilərə göndərilərək, məhsul və xidmətlərin alınib satılması üçün daha rahat idi. Kriptovalyutalar ilə bağlı olaraq, bir tərəfdən aşağı əməliyyat haqqına sahib olduğuna dair daha təriflə bəhs edilirdi, digər tərəfdən isə bir sıra qanundankənar işlərdə (*valyutanın yuyulması və ticarət üçün istifadə kimi*) daha asan bir alət olduğu xəbərdarlığı edilmişdir. Kriptovalyutaların xarakteri digər valyutalardan konkret olaraq onu fərqləndirir.

Kriptovalyutalar heç bir güc strukturundan icazə almadan və hər hansı mərkəzin olmadığı valyuta transferini geri qaytarılmadan bir əməliyyatla həyata keçirən sistem kimi xarakterizə olunur. Bu sistem məlumatların toplusunda ən çox ehtiyacımız olan texnologiyayı bizə təqdim edir, hansı ki bu sistem mərkəzi dəstəkləmir. Digər bir xarakteri kimi ifadə etmək lazımdır ki, kriptovalyutalar fiziki olaraq bir forması yoxdur. Belə ki, bu valyutalar yalnız şəbəkədə yerləşir və istifadə edilir (İşgör M., 2019). Eyni zamanda qızıl kimi başqa bir metal üçün istifadə edilməz və buna bağlı olaraq həqiqi bir dəyəərə malik deyil. Avropa Mərkəzi Bankının bölgüsünə görə **kriptovalyutalar 3 təsnifata** ayrılır.

✓ *Qapalı virtual valyuta diaqramı* - Bu tip virtual valyutalarının real iqtisadiyyatla demək olar ki, əlaqəsi yoxdur və bu tip valyutalar oyun daxili platformalarda istifadə olunur. Eyni zamanda bu valyutalar online fəaliyyət əsasında əldə edilə bilər və virtual məhsul və xidmətlər üçün istifadə edilə bilər. Həmçinin, müvafiq virtual cəmiyyətdən kənarında satıla bilməz.

✓ *Bir istiqamətli virtual valyuta sxemi* - Bu cür valyutalar real valyutalarla almaq olar, lakin real valyutalara yenidən dəyişmək olmaz. Real valyutalar real məhsul və xidmətlərin alğı-satqısında istifadə olunduğu halda, bu valyutalar virtual məhsul və xidmətlərlə mübadilə edilir.

✓ *İki istiqamətli virtual valyuta sxemi* - Bu növ valyutalar valyuta məzənnələri çərçivəsində real valyutalarla mübadiləsi həyata keçirilir. Bütün digər valyutalarda olduğu kimi ticarətdə həm virtual, həm də real məhsul və xidmət mübadiləsində aktiv istifadə edilə bilər. Kriptovalyutaların təsnifatı həmçinin dəyər statusu baxımından da ayırd edilə bilər. Çünki investorlar bəzi hallarda bundan investisiya aləti kimi istifadə edir. Bununla əlaqədar olaraq, kriptovalyutalar elektron valyuta, əmtəə pul vahidi və qiymətli kağız kimi siniflərdən yalnız birinə aid edilir.

Burada əsas etibarını ilə vergi məsələlərinə görə əmtəə pul vahidi kimi qəbul edilməsi daha məqsəduyğundur. Məsələn Çində bu valyutalar virtual məhsul kimi qəbul edilir və internetdə mövcud olan məhsulların mübadiləsində istifadə olunur.

Kriptovalyutaların xarakterinə görə bir neçə təsnifata ayrılır (Atik M. və başqaları, 2015).

- Bunlardan biri *rəqəmsal valyutalar* adlanır. Bu tip kriptovalyutaların real istifadə nümunəsi pul köçürmələri və qlobal ödənişlərdir. Bu tip valyutalar sərhəd daxilində məhsul və xidmətlərin ticarətində əlavə ödəniş tətbiq edilmədən istifadə edilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən valyutalar iqtisadiyyatların daxilinə və ya xaricinə valyuta axınına nəzarət etmək istəyən hökumətlərin təsirinə düşmür. *Bu kateqoriya valyutalar əsasən qanunsuz məhsul və xidmətlərin ticarətində ixtisaslaşan saytlarda geniş tətbiq olunmağa başladı.* Eyni zamanda valyutaların əhatə dairəsi genişlənərək, xüsusən dövlət tərəfindən nəzarət olunan valyutaların devalvasiya və hiperinflasiya yaşadığı ölkələrdə özünü göstərməyə və istifadəsi artmağa başladı. Buraya Bitcoin, Laytcoin və ZKesh kimi kriptovalyutaları aid edə bilərik.

- Təsnifata görə kriptovalyutaların digər təsnifatı *Token platformasına* aid edilir. Token platforması bütün mərkəzi olmayan şəbəkələri gücləndirmək üçün istifadə olunur. Bu tokenlər şəbəkədə hesablama gücünün saxlanması üçün və şəbəkənin əməliyyatlarında effektivliyin və təhlükəsizliyin saxlanılmasına görə və şəbəkələrdə müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirməsinə görə operatorlara iqtisadi təşviq kimi ödənilir. *Bu tip tokenlər olmasa mərkəzləşdirilməmiş platformalar*

şəbəkə istəkləri ilə dola bilər və bu zaman sistemin fəaliyyəti dayana bilər. Çünki qeyd olunan operatorlar bu tokenlər vasitəsi ilə öz fəaliyyətlərini həyat keçirir və tokenlərin olmadığı durumunda sistemin fəaliyyəti ləngiyəcəkdir. Buraya Etzer, EOS və Tezos kriptovalyutalarını aid edə bilərik.

- ***Köməkçi tokenlər*** - Şəbəkə daxilində hər hansı xidmət və ya köməkçi proqram təşkil edən tokenlərə yardımçı tokenlər deyilir. Köməkçi tokenlər birbaşa yatırım üçün deyil, token problemi olan şirkətlərin məhsul və xidmətli üçün istifadə edilir. Bu tokenlərin dəyəri tələbdən asılı olaraq, arta və ya azala bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tokenlər hal-hazırda bir çox tətbiqlərdə istifadə olunur, hansı ki, fayl saxlama və bulud texnologiyası buraya aiddir. Misal olaraq, Ripple, Filecoin və Golemi göstərmək olar.

- ***Təhlükəsizlik tokenləri*** - *Bu bölməyə aid olan kriptovalyutalar ABŞ qiymətli kağızlar qanununa əsasən səhmlər və istiqrazlar kimi qiymətli kağız hesab edilən kriptovalyutalardır.* Bu tip valyutalar qanuna əsasən qeydiyyatdan keçməsi tələb olunur və bir çox məhdudiyyətlər olur. Lakin digər qiymətli kağızlardan fərqli olaraq, 24 saat ərzində global miqyasda ticarət üçün mərkəzi olmayan rəqəmsal əlamətlərə malikdir. Buraya tZero, CoinMint, SitiBlok Kapital kimi kriptovalyutalar aid edilir.

Hal-hazırda dünyada nə qədər kriptovalyutanın olduğu dəqiq olmasa da, 5 mindən çox kriptovalyutanın olduğu və aktiv olaraq istifadə edilən, eyni zamanda müəyyən sayda istifadəçiyə çatan az sayda kriptovalyutanın olduğu təxmin edilməkdədir. Sayın çox olmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, kriptovalyutalar sayı artdıqca o kriptovalyutalara alternativlər yaradılmağa çalışılır. Bu bazarda rəqabət mühitini qorumağa, eyni zamanda yaradıcıların mənfəət ədlə etməsinə hesablanmış addımlardır. 2020-ci ilin may ayına olan məlumatlara görə ümumi kriptovalyuta bazarının 63%-i Bitcoinin (Ethereum 9%, Ripple 5%, Litecoin isə 2%) payına düşür. Kriptovalyutalar meydana çıxandan aktiv şəkildə istifadə edilməyə başladı və hal-hazırda bazar dəyəri yüksək olan 10 kriptovalyuta aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 6: Kriptovalyutaların bazar dəyəri (06.05.2020)

Sıra № si	Kriptovalyuta (simvolu)	Bazardakı Kapitalı (\$)	Hazırda qiyməti (\$)
1	<i>Bitcoin (BTC)</i>	166,091,689,409	9.054,23
2	<i>Ethereum (ETH)</i>	24,869,013,347	207.46
3	<i>Ripple (XRP)</i>	9,286,076,063	0.21
8	<i>Tether (USDT)</i>	7,656,132,926	1.00
4	<i>Bitcoin Cash (BCH)</i>	4,169,511,004	248.16
5	<i>Bitcoin SV (BSV)</i>	3,237,104,119	206.44
6	<i>Litecoin (LTC)</i>	3,924,144,337	46.88
7	<i>EOS (EOS)</i>	2,708,365,084	2.95
9	<i>Binance Coin (BNB)</i>	2,710,665,156	16.86
10	<i>Tezos (XTZ)</i>	1,807,511,502	2.78

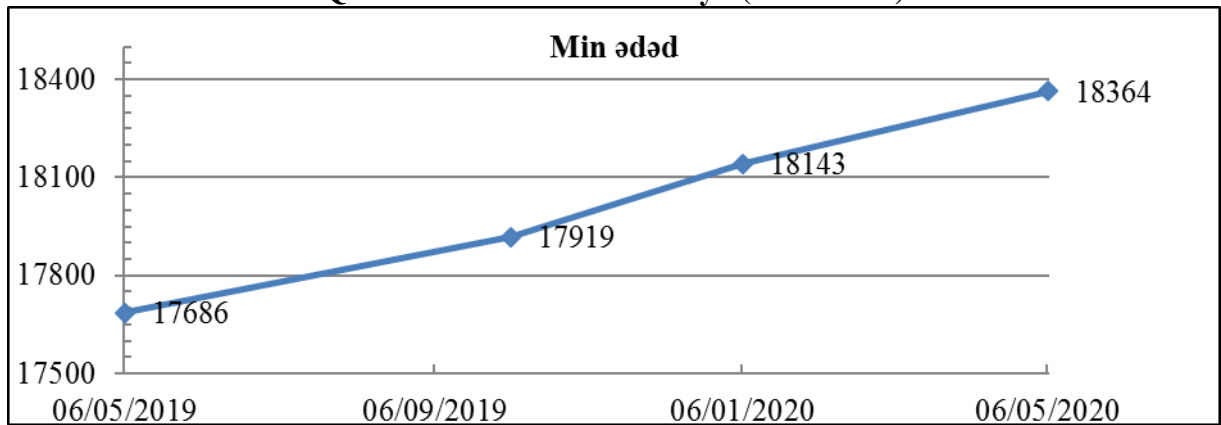
Mənbə: <https://www.doviz.com/kripto-paralar>

Bitcoin - 29 sentyabr 2008-ci ildə ABŞ-da baş verən ipoteka böhranından təxminən 1 ay sonra *Satoshi Nakamoto* adından istifadə edən naməlum bir şəxs və ya qrup kriptovalyuta ilə maraqlananların e-poçt adresinə “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System” adında bir məqalə göndərmişdir. Bu məqalədə bitcoinə aid bir sıra məlumatlar mövcud idi. Məqalədə yer alan sistem şəffaf, əməliyyatların dəyişdirilə bilinməyəcəyi, ucdan uca əməliyyat aparan, mərkəzi olmayan və tərkibinə daxil olan insanlar tərəfindən idarə edilə biləcək bir valyuta sisteminə malik idi. Alınan məlumatlara görə Nakatomo ilk olaraq, 50 bitcoin yaratmışdı. *Dünyada ilk dəfə bitcoin ilə ticarət 2010-cu ildə ABŞ-ın Florida ştatında Hanyecz adlı şəxsin 2 pizza alaraq həyata keçirilmişdir* (Aksoy E.E., 2018). 2011-ci ildə isə bitcoin 1 dolları ötüb keçmişdi. Bitcoinin bazardakı payı bir zamanlar 85 faizə yaxın idi. Sonradan meydana gələn bir çox kriptovalyutalar bitcoinin bazardakı payının aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bitcoinin ən aşağı qiyməti 2013-cü ilin aprel ayında müşahidə edilmişdir. Bu zaman bitcoinin qiyməti 24 saat ərzində 80 fazi aşağı düşmüşdü. Bitcoinin bazar payı getdikcə azalsa da, Bitcoin üçün pis vəziyyət deyil. Bitcoinin 10 illik tarixi təhlil edildikdə, görürük ki, digər kriptovalyutalarla müqayisədə qiymət və performans sabitliyini təmin edən aparıcı kriptovalyuta olaraq mövqeyini qorumaqdadır (Lee İ. və Shin J.Y., 2017). Bitcoinin qiyməti əsasən siyasi və iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq, tez-tez dəyişməyə məruz qalır. Stabil kimi görünməsə də, 10 il ərzində kriptovalyutalar arasında mübadilə üçün ən etibarlı kriptovalyuta kimi nəzərdə tutulur. Keçən ilin bu vaxtı 3 min dollar

ətrafında cərəyan edən qiymətlər hal-hazırda 10 min dollar ətrafında ifadə edilməkdədir. Bu il bitcoinin qiymətinin bahalaşması gözlənilir. Belə ki, hər 4 ildən bir bitcoinə anti-inflyasiya tədbiri həyata keçirilir. Buna **halving** adı verilir, yəni bitcoinin sayının yarı-yarıya azaldılması prosesi baş verir. Bitcoin bu tarixə qədər 2 dəfə halving olunub, say azaldığı üçün tələb-təklif qanununa əsasən bitcoinin qiyməti kəskin bahalaşır. Bitcoinlərin sayı maksimum 21 milyon ola bilər və sonuncu bitcoin 2140-ci ildə istehsal ediləcəkdir. Aşağıdakı qrafikdə bitcoinin miqdarı ifadə edilmişdir. Hazırda bitcoin sayı 18,364,500 ədəddir.

Ölkələr tərəfindən, eyni zamanda cəmiyyət tərəfindən kriptovalyutalardan hal-hazırda məşhur olanı Bitcoinidir. Ölkələrdə son dövrdə baş verən proseslərdən sonra dünya valyuta sistemi əməliyyatlarına alternativ bir valyuta meydana gəlməsi nəzərdə tutulmuş və fərziyələr içində bitcoinində dünya ticarət əməliyyatlarında iştirakının mümkün ola biləcəyi qeyd edilmişdir.

Qrafik 1: Ümumi bitcoin sayı (06.05.2020)

Mənbə: <https://www.blockchain.com/tr/charts/total-bitcoins>

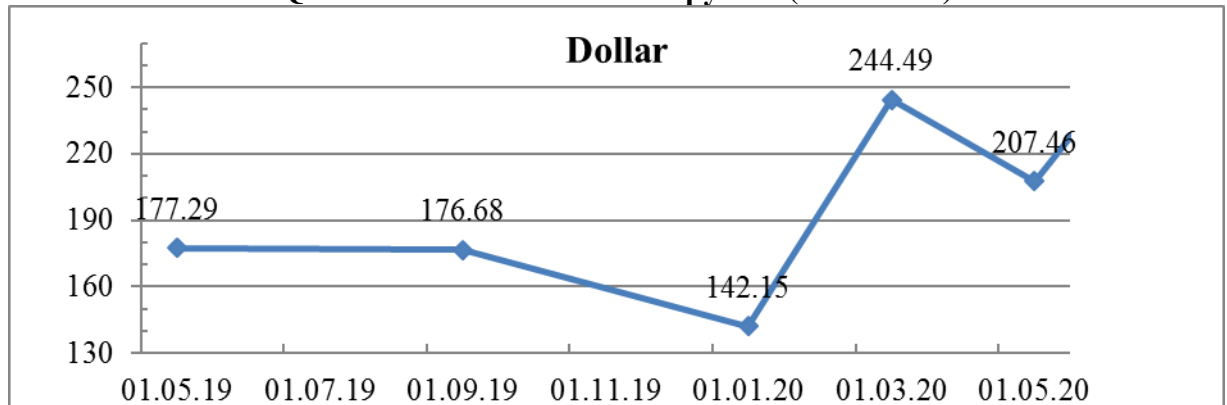
İlk bitcoin bankomat 2013-cü ildə Kanadanın Vankuver şəhərində istifadəyə verilib və hazırda **5700-dən çox kripto-ATM** mövcuddur. **Bitcoin sistemində ödənişlərdə gecikmələr, problemlə bank köçürmələri, hesabların idarəedilməsi və kredit kart haqqları yoxdur.** Həftənin bütün saatları hər hansı bitcoindən istifadə edən bir şəxs kompüter və ya mobil telefondan istifadə edərək, bir neçə dəqiqə içində bitcoini başqa bir şəxsə göndərə bilər.

Bitcoin əməliyyatlarda müəyyən dərəcədə anonimliyi təmin edir. Heç bir

sistem 100 faizlik anonimliyi təmin edə bilmir. Bitcoin köçürmələri xüsusi ünvanlar arasında həyata keçirilir. Bu xüsusi ünvanları bank sistemində bank hesabları ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu ünvanlar şəxsiyyət, yer və ya heç bir şəxsi məlumatları özlüyündə ifadə etməyən hərf və rəqəmlərin qarışığından ibarətdir. Ancaq sistem şəffaf olduğu üçün bitcoin xüsusi ünvanı bilinən bir insanın bütün bitcoin əməliyyatlarını görmək mümkündür.

Ethereum - Ethereumun qurucusu, 1994-cü il təvəllüdü *Vitalik Buterin* adlı gənc bir kriptovalyutanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər görürdü. Buterin 17 yaşında olanda Bitcoin'i atası tərəfindən öyrəndi və 2011-ci ildə Bitcoin Magazine jurnalını nəşr etdi. 2013-cü ildə Bitcoin icması ilə fikir ayrılıqlarına düşən Buterin bitcoin tərkibinə kod yazılma imkanının olduğunu təklif etdi (Yıldırım U., 2019). Müsbət cavab tapa bilmədiyi üçün 2015-ci ildə Ethereum adı altında tərkibinə kodlama edilə bilən və ağıllı müqavilələr yüklənən bir kriptovalyutanı yaratdı. 2020-ci ildə bazardakı payı bitcoindən sonra ikinci sırada olan önəmli kriptovalyutalardandır. 10 Avqust 2015-ci ildə bazara 0,6 dollar olaraq çıxarılan Ethereum 14 yanvar 2018-ci il tarixində 10 dollar səviyyəsinə çatdıqdan sonra 1332 dollar ilə rekord səviyyəyə çatdı. Ən yüksək səviyyədən sonra enmə meylinə girən Ethereum, 2020-ci ilin may ayında 207.46 dollara satılır. Qiymət dəyişməsi aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

Qrafik 2: Ethereumun bazar qiyməti (06.05.2020)

Mənbə: www.coinmarketcap.com

Ethereum ağıllı müqavilələr istifadə edən mərkəzləşdirilmiş bir

platformadır. Ləngimə olmadan, senzura, fırıldaqçılıq və ya üçüncü tərəf müdaxiləsi olmadan proqramlaşdırılmış şəkildə işləyən tətbiqlər internetin işlədiyi kimi çalışır. Eyni zamanda ethereum sistemin işləməsini təmin edən şəbəkənin təhlükəsiliyini təmin edən müqavilələri bir-birinə bağlayan bitcoin'ə bənzər ether adına bir sikkə mövcuddur. Ethereum platforması bitcoinin blok zəncirinə bənzəyən bir sistem istifadə edir. Ümumi istifadəyə açıq olan və bütün keçmişin dağınıq şəkildə fərqli terminallarda bir nüsxəsinin saxlanıldığı blok zəncir texnologiyasından fərqli olaraq, burada eyni zamanda sistemə əlavə edilmiş ağıllı müqavilələr də mövcuddur. Solidi proqramlaşdırma dili ilə kodlaşdırılan müqavilələr sayəsində tərəflər öhdəliklərini yerinə yetirdikdə və ya vaxt gəldikdə avtomatik olaraq pul köçürülür. Bitcoindən fərqli xüsusiyyəti əməliyyatların daha sürətli həyata keçirilməsinə nail olmağa çalışmaqdır.

Dünyanın müxtəlif yerlərindəki böyük texnoloji şirkətlərin, bankların və maliyyə qurumlarının Ethereum'dan istifadə edən layihələr üzərində işlərini elan etməsi nəticəsində Bitcoin'dən başqa bir kriptovalyuta böyük dəstək aldı. Bu Ethereumun gələcəkdə uğurlu bir kriptovalyuta olacağına işarədir.

Ripple - Ripple, 2012-ci ildə San Franciscoda *Ripple Labs* şirkəti tərəfindən bir ödəniş protokolu və ya kriptovalyuta olaraq bazara daxil edilmişdir. "XRP tokeni" adlanan rəqəmsal valyuta olan, qlobal pul köçürmə şirkəti Ripple Labs tərəfindən yaradılmış və bu şirkət tərəfindən idarə edilmişdir. RippleNet ödəniş şəbəkəsidir. Sözügedən kriptovalyuta pul köçürməsinə təhlükəsizliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ripple'ni pul kimi düşünmək düzgün olmaz, belə ki, Ripple'ni beynəlxalq ödəniş şəbəkəsi olaraq qəbul etməliyik. Bundan əlavə, RippleNetə mərkəzi yerləşməsinə görə digər kriptovalyutalara nisbətən daha çox üstünlük verilir. Dünyanın müxtəlif yerlərində (San-Fransisko, Nyu-York, London, Sidney, Hindistan, Sinqapur və Lüksemburq) ofislərin olması onun etimadını daha da artırır. Buna görə digər valyutalardan bir addım qabaqdadır. Xüsusi bir şirkət Ripple tərəfindən idarə olunur, alış-veriş üçün istifadə edilə bilməz. Bitcoinlə aralarındakı böyük fərq, Ripple bazarında böyük pay sözügedən şirkətə sahibdir. Bitcoin cəmiyyətə xitab edirsə, Ripple idarə olunması bilavasitə şirkətlə bağlıdır

(Yıldırım U., 2019).

Blok zəncir texnologiyası ilə inkişaf etdirilən bu kriptovalyuta, minimum ödənişlərlə sürətli pul köçürməsinə hədəfləyir. Ripple, ümumilikdə 100 milyard ədəd istehsal edilmişdir və bundan artıq istehsal edilə bilməz. Kriptovalyutanın əsas məqsədi bank sektoruna daxil olaraq, əməliyyatları asanlaşdırmaqdır və bunu daha sürətli və daha aşağı əməliyyat xərcləri ilə etməyi hədəfləyir. Saniyədə təxminən 1500 əməliyyat həyata keçirə bilir. Ripple mərkəzi bir şəbəkəyə malikdir və əməliyyatlarda dəyişiklik edilə bilməz. Ripple ilə əməliyyatlar təxminən 5-10 saniyə çəkirsə, Bitcoin ilə əməliyyatların müddəti saatlara bərabər ola bilər.

Bitcoin əməliyyatından daha az dəyəri olan Ripple-də əməliyyatın dəyəri hər əməliyyat üçün 0,0011 dollar təşkil edir. Göndərilən vəsaitlər 5-10 saniyə ərzində qarşı tərəfdə ola bilər və köçürmələr banklar və ya göndərənlər tərəfindən idarə olunur. Müasir Ripple şəbəkəsi yalnız rəqəmsal aktivləri və ya şifrələmə risklərini deyil, eyni zamanda şəbəkədəki istifadəçilər arasında bütün növ aktivləri, o cümlədən qiymətli metalları yönləndirə bilər (Hoppe D., 2019). Ripple-in istifadə etdiyi verilənlər bazası “ledger” adlanır. Bu verilənlər bazasında bütün hesab sahiblərinin balans və kredit limitləri mövcuddur, həmçinin bitcoin kimi bütün əməliyyatlar tənzimlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Qiymət dəyişmələri çox sürətli yaşayır və qiyməti həmişə aşağı səviyyədə olur, bununla belə bazarda payı bitcoin və ethereumdan sonra üçüncü mövqedədir.

Bitcoincash - 1 avqust 2017-ci ildə kriptovalyuta bazarında Bitcoinin alt vahidi olaraq ortaya çıxan Bitcoincash, 2017-ci ilin oktyabr ayında daxil olduğu bazarda çıxış trendində 2018-ci ilin dekabrında ən yüksək qiymətə sahib olaraq, 3760 dollar təşkil etdi. Lakin sonradan çox sürətlə dəyər itirdi və hazırda qiyməti 248 dollar ətrafındadır. Avqustun 1-dən sonrakı mərhələdə Bitcoin və Bitcoincash iki ayrı kriptovalyutaya çevrildi və bütün əməliyyatlar fərqli şəkildə qiymətləndirilməyə başladı. Bitcoincash Bitcoin layihəsinin rəqəmsal valyuta sistemində davamçısı kimi xarakterizə edilir (Atik M. və başqaları, 2015).

Bitcoincash, internet üçün yaradılan və istifadəçilər arasında elektron pul vahidi kimi istifadə olunan virtual bir valyutadır. Həyata keçirilən əməliyyatlarda

Mərkəzi Bankın və ya hər hansı bir üçüncü tərəfin iştirakı olmadan əməliyyatların aparılmasına rəvac verir. Bitcoin əməliyyatlarında təsdiqləmə müddətinin uzadılması və alınan komissiya haqqının bank sistemindəki komissiyaları artıracaq səviyyəyə gətirməsi ilə birlikdə, bu problemə həlli məqsədilə Bitcoincash rəhbərləri, blok ölçüsünü 8 dəfə artırmağın kifayət edəcəyini düşünərək blok ölçüsünü 1 MB-dən 8 MB-ə qədər artırmışdılar.

Bitcoin SV - Kriptovalyuta bazarının gerilədiyi bir zamanda Bitcoin Cash daxilində yaşanan dalğalanmalar nəticəsində sözügedən bazara yeni bir sima daxil oldu. Bitcoin SV qabaqcıl istehsal şirkəti olan *Coin Geek* tərəfindən meydana çıxarılmışdır və Satoshi baxışını özünə hədəf müəyyən etmişdi və adını buradan götürmüşdü. Bitcoin Cashın yerini almaq üçün Bitcoin ABC və Bitcoin SV arasında xüsusi rəqabət meydana gəldi. Bu savaşa yer almaq istəməyən Bitcoin SV ayrı kriptovalyuta olaraq, bazara 6-cı yerdən daxil oldu. Hazırda sözügedən valyutada dalğalanmalar nəzərə çarpmaqdadır. Bazara daxil olduğu qiymət 88 dollar civarında idi, sonradan 1 ay içində qiymətdə yüksəliş müşahidə edildi. Qeyri-stabil mövqe saxlayan bu kriptovalyutanın qiyməti 206 dollar civarındadır. Bitcoin SV valyutasında bitcoin kimi blok zəncir texnologiyasına malikdir və fəaliyyəti demək olar ki eynidir.

Litecoin - 2011-ci ildə keçmiş Google işçisi olan *Çarli Li* tərəfindən yaradılan Litecoin 2013-cü ildə 4 dollar olaraq, bazara çıxarıldı. Əsas etibarı ilə Bitcoinə bənzədirsə də bir sıra xüsusiyyətinə görə fərqlənir. əsas oxşar cəhət hər ikisi blok zəncir texnologiyasına əsaslanır. ***Litecoinin ödəmə xərcləri 0-ə bərabərdir və bitcoindən təxmini olaraq 4 dəfəyədək daha sürətli ödəniş həyata keçirir.*** Eyni zamanda ucdan uca şifrələnən texnologiyaya malikdir, bu da bitcoinlə digər ortaqlarını meydana çıxarır. Bitcoinə istehsal həddi 21 milyondursa, litecoində 84 milyondur. Blok istehsal müddəti bitcoində 10 dəqiqədirsə, litecoində bu 2,5 dəqiqəyə bərabərdir. 2017-ci ilin dekabr ayında rekord qiymət səviyyəsinə çatdı. Bu rəqəm 353 dollar idi, hal-hazırda 46 dollar ətrafında ticarət olunur.

Bitcoin simvolu və işarəsi kriptovalyutalar içərisində özünü qızıl kimi ifadə

edir. Litecoinin simvolu Bitcoin-ə bənzəyir və də gümüş kimi təyin edən gümüş ilə işarələnərək özünü kriptovalyutalar arasında gümüş valyuta olaraq ifadə edir. *Bu səbəbdən Litecoinin bitcoinin “körpəsi” kimi xarakterizə olunur.*

EOS - *Ethereumdan daha sürətli və çevik həllər təklif edəcəyini iddia edərək Ethereum'a rəqib olaraq meydana çıxmışdır.* Bitcoin Blok zəncirindən istifadə edərək, istehsal olunmayan bir kriptovalyuta olaraq öz blok zəncir sistemini qurmuşdur. Digər Blok zəncir sistemlərində keçmiş əməliyyatlar və qeydlər görünə bilməklə bərabər, az da olsa proqramlaşdırma tələb olunur. Eos'un blok zəncir sistemində buna ehtiyac yoxdur və qeyd olunan sistemdə yaradılan blok zəncir və ağıllı müqavilələrdə dərin proqram və kodlaşdırma biliklərinə sahib olmaq lazım deyildir.

Tether - *Ən istiqrarlı kriptovalyuta olaraq müşahidə edilir. Buna səbəb kimi qiyməti 1 dollar olaraq satılaraq inkişaf tendensiyası göstərir.* Burada heç bir qiymət dalğalanmasından söhbət gedə bilməz. Bitcoin sisteminin ortaya çıxardığı blok zəncir texnologiyasından istifadə edir. Kriptovalyuta bazarında yaranan birjada valyuta mübadiləsi həyata keçirmək çox çətin bir əməliyyatdır. Lakin bunun alternativini olaraq, kriptovalyutalarla birbaşa əməliyyatın həyata keçirilməsi daha asandır. Tether bu məqsədlə istifadə olunan bir kriptovalyutadır. Qiymətinin 1 dollar olması səbəbi ilə kriptovalyutalar arasında çox güvənilən liman kimi xarakterizə edilir. Xüsusilə, ölkəxarici bazarlara valyuta yatırmaq və valyuta əldə etmək çox çətin, xərcli və uzun bir proses olduğundan çox sıxlıqla Tether istifadə edilməkdədir. Tether eyni zamanda əməliyyat həyata keçirənlərin dollarda gözləmək istəməkləri vəziyyətində də bu imkanı yaratmaqdadır. Kriptovalyuta subyektləri Tether üçün iki fərqli düşüncəyə ayrılmış vəziyyətdədirlər. Bəziləri bu valyutanın kriptovalyutalar arasında müsbət tendensiyaya malik olduğunu və proseslərin sürətlənməsinə töhfə verdiyini müdafiə edirlər (Çakmak M., 2019). Lakin bir qisim isə şəffaf olmadığını və etimadsız bəyanlar ilə kriptovalyuta sisteminə zərər verdiyini düşünürlər. Tether haqqında mənfi düşüncəyə malik olan bazar iştirakçıları bu sistemin hər an çökəbiləcəyini və bu vəziyyətin bütün kriptovalyuta sisteminə neqativ təsir

edəcəyini düşünürlər. Müsbət və ya fikirlər yayıldığına baxmayaraq tether hal-hazırda bazar payı olaraq, yüzlərlə kriptovalyutadan öndədir. Təbii ki, bu irəliləyiş onun qiymətinin çox sabit olmasına baxmayaraq baş vermişdir.

Kriptovalyutalar yaradıldıqdan etibarən bir sıra şəxslər və dövlətlər tərəfindən dəstəklənmirdi. Buna səbəb kimi bu valyutaların real valyutalara rəqib olacağı və gələcəkdə bank sektorunda bir sıra problemlər yaradacağı qorxusunu idi. Aşağıdakı cədvəldə bir sıra ölkələrdə kriptovalyutaların qadağan olunması və ya tətbiq olunması qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 7: Kriptovalyutaların ölkələr üzrə statusu

Ölkələr	Statusu	Açıqlama
ABŞ	Qanuni	Bitcoin 2013-cü ildə virtual valyuta olaraq təsdiq edildi.
Birləşmiş Krallıq	Qanuni	Bitcoin özəl valyuta kimi qeyd olunmuşdur və bitcoinlə edilən ticarət zamanı ƏDV tətbiq olunur.
Hollandiya	Qanuni	Blok zəncir texnologiyası tətbiq olunmamışdır.
Estoniya	Qanuni	Blok zəncir texnologiyası səhiyyə, bank sektorunda istifadə üçün zərərli tutulmuşdur.
Finlandiya	Qanuni	Kriptovalyuta maliyyə xidməti kimi nəzərdə tutulmuşdur.
Cənubi Koreya	Qanuni	Bitcoini ödəniş sistemi qəbul etmişdir.
Norveç	Qanuni	Rəsmi çərçivə müəyyən edilmişdir.
İsveçrə	Qanuni	Bitcoindən Zug şəhərində ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur.
Banqladeş	Qeyir-qanuni	Ölkənin valyuta axını ilə mübarizə qanuna görə həbs edilə bilər.
Kırğızıstan	Qeyri-qanuni	Virtual valyutanın ödəniş vasitəsi kimi həyata keçirilməsi qadağandır.
Nepal	Qeyri-qanuni	Bitcoin qadağandır.
Türkiyə	Məlum deyil	Heç bir rəsmi çərçivə yoxdur.
Rusiya	Məlum deyil	Qadağan idi, lakin 2016-cı ildən etibarən qadağa aradan götürüldü.
Almaniya	Məlum deyil	Heç bir rəsmi çərçivə yoxdur.

Mənbə: www.blasea.org/bitcoin-ve-dijital-paranın-dunya-ulkelerine-gore-yasal-durumu/

2.3. Müasir maliyyə-valyuta arxitekturasının formalaşmasında yeni texnologiyaların təsirləri

Müasir dövrümüzdə qloballaşma prosesinin təsiri altında maliyyə-valyuta arxitekturasına yeni elementlər daxil olur və bu yeniliklər sistemdəki proseslərin təkmilləşdirilməsinə və ya bütünlüklə dəyişdirilməsinə səbəb olur. Bu dəyişikliklər ya müsbət istiqamətdə, ya da mənfi istiqamətdə cərəyan edir. Qeyd etdiyimiz kimi

maliyyə-valyuta arxitekturası valyuta sistemindən, maliyyə bazarlarından, maliyyə təşkilatlarından və maliyyə texnologiyalarından ibarətdir. Sözügedən hissələrin hər birinə maliyyə texnologiyaları bilavasitə və ya dolayı yolla təsir edir. Maliyyə-valyuta arxitekturasında yeni texnologiyaların təsiri XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, müasir dövrə kimi inkişaf etmişdir. Bu texnologiyaların təsiri müasir dövrdə maliyyə-valyuta arxitekturasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində önəmli faktorlardan hesab olunur. Buna səbəb kimi komponentlər arasında yaranacaq rəqabət mühiti daha keyfiyyətli məhsul və xidmətin həyata keçirilməsinə rəvac verəcəkdir. Bu keyfiyyət gələcəkdə şəffaflığın təmini və müştərilərin razılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əsas qlobal məqsəd ölkələrin ədalətlik prinsipi çərçivəsində inkişafının təmin edilməsidir. ***Bu texnologiyaların tətbiqi ölkələr üçün əməliyyatların prosedurunu asanlaşdıracaq və əlavə xərclərdən sığortalayacaqdır.*** Maliyyə texnologiyalarının ən böyük daşıyıcıları transmilli şirkətlərdir və bu şirkətlərin missiyası texnologiyaların istifadəsini daha çevik həyata keçirmək və rəqiblərdən daha çox üstünlüyə malik olmaqdır. Bu şirkətlər iqtisadi, eyni zamanda siyasi arenada əsas faktorlardan hesab olunur. Buna görə də şirkətlərin təsir dairəsinin olduğu ölkələr öz iqtisadi əməliyyatlarını, o cümlədən kapital axını, ticarət mübadiləsini və s. həyata keçirdikdə müəyyən formada bu şirkətlərlə hesablaşır. Bu şirkətlərin maliyyə-valyuta arxitekturasına birbaşa təsirini qeyd etsək, xidmət sektorunda, məhsul istehsalı sferasında və bir çox sahələrdə bu şirkətlərlə üzləşməmək qeyri-mümkündür. Buna görə də təkcə maliyyə texnologiyalarının tətbiqi baxımından deyil, əlaqəli bütün sahələrdə bu şirkətlərin maraqlarını düzgün analiz etmək lazımdır (Хазгалиева Н. Р., 2018).

Maliyyə texnologiyalarının təsir dairəsinin genişlənməsində bir sıra faktorlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlara böyük məlumat bazasının təhlilini mümkün səviyyədə edəcək məlumat emalı gücünün artması, rəqəmsallaşma, məhsulların və xidmətlərin əlçatan olması, vasitəçilərin aradan qaldırılması və ya aşağı əməliyyat xərclərinin tətbiqi kimi səbəbləri aid edə bilərik. Misal olaraq qeyd etmək olar ki, fiziki olaraq xidmət həyata keçirilməyən yerlərdə internet vasitəsilə bəzi xidmətlərin göstərilməsi, qeydiyyat sistemlərinin elektronlaşdırılması sabit

xərclərin azaldılmasına müsbət təsir edən amillərdəndirsə, digər tərəfdən səmərəli əməliyyatların aparılmasını təmin edir (Yıldırım U., 2019). Qeyd edək ki, maliyyə texnologiyalarının inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də maliyyə qaydalarında həyata keçiriləcək islahatlardır. Ölkələr üzrə bu texnologiyalara uyğunlaşma mexanizminin mövcudluğu və ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə sistemi qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sözügedən sahənin inkişafını şərtləndirən vacib məsələlərdəndir.

İlk öncə beynəlxalq valyuta sisteminə maliyyə texnologiyalarının təsirindən danışmaqda fayda var. Belə ki, mövcud valyuta sistemini dolların hegemonluğu və “təkcütblü” sistemdən “çoxqütblü” sistemə keçid mərhələsi kimi şərh etmək mümkündür. Bir çox ölkələr və iqtisadçılar bu prosesin davamlı xarakter almasından narahatdırlar və gələcəkdə mövcud sistemdəki təşkilati və institusional problemləri özündə ehtiva etməyən alternativ valyuta sistemlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruriliyi vurğulayırlar. İlk öncə buna səbəb kimi global səviyyədə ticarət münasibətlərinin inkişafının bilavasitə və ya dolayı yolla dollardan asılı olmasını göstərə bilərik. Bu isə bir sıra hegemon dövlətlərin maraqlarına xidmət edir. Kapitalın beynəlxalq hərəkətində yalnız kapital deyil, eyni zamanda bu hərəkəti təmin edən müvafiq ödənişlər meydana çıxır. Mövcud valyuta sistemi ilə yanaşı maliyyə texnologiyalarının bir növü olan kriptovalyuta istiqamətində alternativ bir sistemin yaradılması çağdaş dövrümüzdə əsas iqtisadi güclər tərəfindən dəstəklənən istiqamətlərdəndir. Çünki son zamanlarda iqtisadiyyatda baş verən proseslər bitcoin kimi kriptovalyutaların nüfuzunu artırmağa başladı və bir çox əməliyyatların həyata keçirilməsi istiqamətində bu tip valyutalardan istifadə stimullaşdı. Təbii ki, 1 bitcoinin təxminən 10 min dollar olması onun nə qədər dəyərli olduğunu sübut edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem üzərində işlənilsə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə münbit şərait mövcuddur. Həmçinin, beynəlxalq valyuta sisteminə maliyyə texnologiyalarının təsiri vasitəçilik ödənişlərinin minimuma endirilməsini təmin edir və vahid mərkəzin olmaması nəticəsində əməliyyatların həyata keçirilməsində müsbət meyil kimi özünü göstərir.

Eyni zamanda ənənəvi valyuta sistemində pul köçürülməsi əməliyyatları vasitəçilər tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Vasitəçilər bu xidmətin qarşılığında əməliyyat xərcləri müəyyən edirlər. Müəyyən edilən vəsait xidməti həyata keçirən tərəfindən müəyyən edilməkdədir. Məsələn, hər hansı pul köçürmə sistemi vasitəsi ilə əməliyyat həyata keçirildikdə tutulan məbləğ 10 faiz civarındadır. Maliyyə texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən pul köçürməsi əməliyyatlarında göndərmə birbaşa olaraq alan və göndərən arasında olduğu üçün yuxarıda qeyd olunan **vasitəçi xərci** meydana çıxmır (Durdu E., 2018).

Maliyyə texnologiyalarının sözügedən arxitekturaya təsiri kimi ***innovativ təsiri*** qeyd etmək zəruridir. Belə ki, yeniliklər olmasa təkmilləşmə prosesi baş verməz. Buna görə də innovativ təsiri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Maliyyə texnologiyalarının yaranması müasir tarixdə baş verdiyinə görə bu halın ənənəvi quruluşlara təsir edəcəyi qaçınılmaz idi. Bununla əlaqədar olaraq, maliyyə qurumları üzrə maliyyə texnologiyalarının tətbiqi əsas prioritetlərdən hesab olundu. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, texnologiya inkişaf etdikcə maliyyə qurumları daha yaxşı xidmət göstərmək üçün yeni olan fikirləri asan yolla mənimsəyərək bu fikirləri məhsul və xidmətlərə çevirmələri intensiv xarakter daşıyırdı. Lakin, bütün bunlar 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı sırasında dəyişdi. Böhran ərəfəsində, bank sektoruna olan inamın azalması və texnologiyada yetərsizliklər əsaslı bir şəkildə maliyyə texnologiyalarının inkişafı ilə nəticələnmişdir. Bu vəziyyət bank sektorunda yeni baxış bucağı gətirilməsinə səbəb oldu. Banklar maliyyə texnologiyaları şirkətlərinin təklif etdiyi məhsul və xidmətləri özlərinə rəqabət predmeti müəyyən etməyə başladılar. Müasir dövrdə hər bir yeni çıxan texnologiyanın tətbiqi baxımından rəqabət mühitində qalib olma ehtimalına nəzərə alaraq, maliyyə qurumlarının bu istiqamətə meyli diqqətdən qaçmır. Bu innovativ təsiri özünü süni intellektin tətbiqi ilə yaradılmış məhsullar və xidmətlərdə daha çox göstərir. Süni intellektin iqtisadiyyata təsirinin payı hal-hazırda sürətlə artmaqdadır. Süni intellektin bu qədər önəmli olmasının səbəbi özünü rəqəmlərdə gizlədir. Belə ki, ABŞ-da süni intellekt istehsal edənlərin sayı 2015-ci ildə 95 olmuşdursa, 2018-ci ildə bu rəqəm 800 olmuşdur. Getdikcə qloballaşan iqtisadiyyatda bütün iqtisadi

sahələr və ya digər sahələrdə məsələlər hesablamalar, bununla yanaşı əməliyyat üzərində müəyyən məntiq yürütmə proqnozlaşdırıldığından hal-hazırda maliyyə texnologiyaları arasında süni intellekdən istifadə daha geniş yayılmışdır (Çakmak M., 2019).

Valyuta münasibətləri çərçivəsində vasitəçilik əməliyyatlarını həyata keçirən bank sektorunda maliyyə texnologiyalarının tətbiqi daha geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdəki inkişafı və FinTex şirkətləri üçün texnologiyanın vacib üstünlüklərini nəzərə alsaq, bank sektoru ilə FinTex şirkətləri arasında rəqabətin illər keçdikcə artacağını ehtimal etmək olar. Bu baxımdan, bank sektoru qarşısında olan seçimlər arasında FinTex şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmək və mövcud insan resursları strukturlarını və fiziki vəziyyətlərini təcrübəli texnoloji inqilabın tələb etdiyi şərtlərə uyğunlaşdırmağın zəruriliyini qeyd etmək olar.

Global FinTex hesabatında bildirilir ki, bank sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin 82%-i yaxın üç-beş il ərzində FinTex şirkətləri ilə əməkdaşlıq edəcəkdir (The Global Fintech Index, 2020). Eyni hesabatda, 2027-ci ildə ənənəvi bank sektorunun 88%-nin gələcəyini təhlükə altında olacağı qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda sözügedən hesabatda texnologiyanın inkişafının gerisində qalmamaq və yeni rəqabət şərtlərinə uyğunlaşmaq üçün maliyyə xidmətləri sektorundakı şirkətlərə müəyyən tövsiyələr verilmişdir. Müştərini daha yaxından tanımaq, müştərilər tələb etmədən yeni məhsul və xidmət istehsal etmək, innovasiyada lider olmaq, rəqəmsal bank xidmətləri üçün komanda yaratmaq, dəyişən şərtlərə effektiv reaksiya baxımından ön hazırlıq etmək, inkişaf edən trendlərə daim əlçatanlığı təmin etmək və yeni nəsillə rəqəmsal iştirakçılarla strateji ortaqlıq həyata keçirmək kimi önəmli məsələlər qeyd olunmuşdur. Təbii ki, bu tövsiyələr bilavasitə maliyyə sisteminə təsir edərək müasir inkişaf sxemini formalaşdırır.

Maliyyə texnologiyalarının təsirinin artması tənzimləyicilərin bu sistemə qarşı tutduğu mövqedən də çox asılıdır. Texnologiya sahəsində baş verən yeniliklər maliyyə xidmətləri sahəsinin də formalaşmasının təməlini müəyyən edən faktorlardan hesab olunur. Burada ümumi olaraq, mobil telefonların meydana çıxması, internetdən istifadənin yayılması, kriptovalyuta istiqamətində olan inkişafı

qeyd etmək olar. Maliyyə texnologiyaları istiqamətində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sistemə daxil olması 2 istiqamətdə baş verir. Bunlar ya bu sistemə daxil olaraq inkişafa töhfə verməsi ilə bağlıdır, ya da sistemdə müəyyən pozucu fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Tənzimləyicilərin funksiyası bu iki zidd qütb arasında müəyyən balansın yaradılmasını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq, bir sıra ölkələrdə maliyyə texnologiyaları sahəsinin inkişaf etdirmək, eyni zamanda bu texnologiyanın yeniliklərindən səmərli istifadəni təmin etmək üçün ölkədaxilində müəyyən tənzimləyicilər mövcud olur. Bu ölkələrdən biri kimi **Sinqapur** qeyd etmək olar. Ölkənin sürətli inkişafa nail olması səbəblərindən biri ölkədə mövcud olan şirkətlərin bazara daxil olmasında yaranan bürokratik maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində tənzimləyicilərin fəaliyyəti, eyni zamanda bu fəaliyyət nəticəsində maliyyə texnologiyaları yeniliklərinin tətbiqinin daha rahat həyata keçirilməsidir. Bu inkişaf mexanizminin təşviqinin bariz nümunəsi kimi Sinqapur Mərkəzi Bankının maliyyə texnologiyaları layihələrinə 167 milyon dollar investisiya etməsini qeyd etmək olar.

Ölkə siyasəti yalnız ölkədaxilində bu prosesləri dəstəkləməklə qalmır eyni zamanda bu istiqamətdə digər ölkələrlə razılıq əsasında qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Burada Sinqapur ilə İngiltərə arasında **“FinTex Körpüsü”** başlığında ortaqlıq üzrə müqavilə mövcuddur. Dünyada hal-hazırda bu istiqamətdə qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsində əsas ölkələr İngiltərə, Avstraliya və Sinqapurdur. İngiltərə, Sinqapur və Avstraliya kimi beynəlxalq nümunələr göstərir ki, FinTex qaydaları FinTex'ə zərər vermədən edilməli, eyni zamanda maliyyə sistemini təmin etməlidir, yəni investora mühit yaradılmalıdır ki, bu da FinTex şirkətlərinə yenilikləri həyata keçirmək üçün sərbəstlik və elastiklik verir (Douglas W. A. və başqaları, 2017).

Maliyyə texnologiyasının inqilabı indi sürətlə dünyada yayılmaqdadır və bu sektorda müştərilərə xidmət, maliyyə məsləhətləri, ödənişlər və əməliyyatlar, kredit vermə, sığorta xidmətləri və hesabların idarə edilməsi kimi çoxsaylı proseslərə təsir göstərir. Hal-hazırda maliyyə texnologiyalarının inkişafının bu proseslərə təsir göstərməsi bir sıra statistik göstəricilərdə özünü göstərir.

✓ Ümumi bankların **85 faizi rəqəmsal texnologiyalardan** istifadə potensialına malikdir;

✓ Bank xidmətlərindən istifadə edən **4 nəfərdən 3-ü valyuta köçürməsi** üçün maliyyə texnologiyalarından istifadə edir;

✓ **Ənənəvi bankların 60 faizi maliyyə texnologiyaları startapları** ilə birləşəcək və 82 faizi bu ortaqlığın yaxın 5 ildə genişlənməyi qeyd olunur.

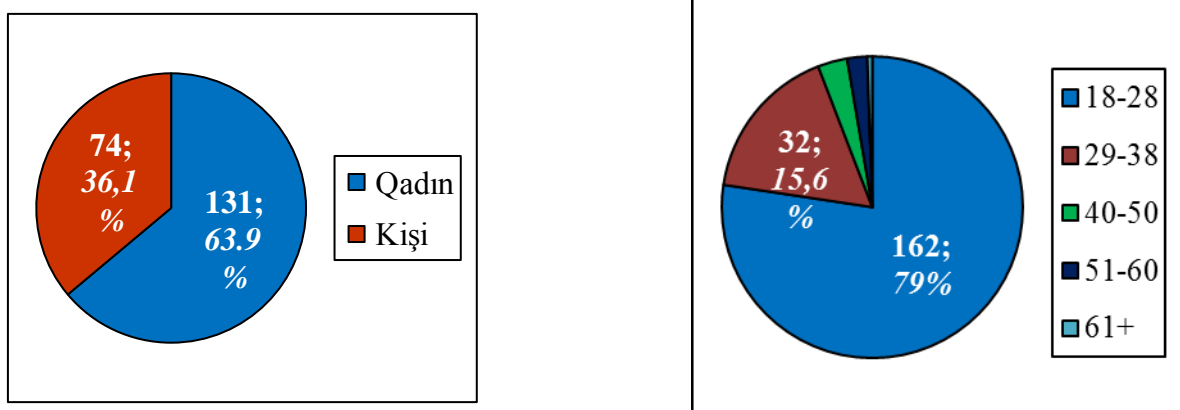
Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, maliyyə-valyuta arxitekturasına maliyyə texnologiyalarının təsiri ümumi mənada müsbətdir. Çünki qloballaşan iqtisadiyyatda daim yeniliklərin tətbiqinin müsbət nəticələr verməsi ehtimalı daim yüksəkdir. Lakin maliyyə texnologiyalarından istifadə müasir dövrdə müəyyən qədər **təhlükəsizlik baxımından riskli** hesab olunur. Buna görə də bu xidmətlərdən istifadə edənlərin müəyyən qədər güvən problemi olar. *Buna səbəb kimi, bu texnologiyalara əlçatanlığın daha effektiv olması və vahid mərkəzə bağlı olmamasıdır.*

Ümumilikdə, davam edən iqtisadi proseslərdə daha sürətli və yeni maliyyə texnologiyalarının tətbiqi qaçınılmazdır. Buna görə də iqtisadi subyektlərin, o cümlədən maliyyə qurumlarının bu texnologiyalara münasibəti müsbətə doğru dəyişməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bununla əlaqədar artıq bir sıra ölkələrdə maliyyə texnologiyalarından istifadənin genişlənməsi və bu texnologiyalardan istifadənin stimullaşdırılması tendensiyası qaçınılmazdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı, maliyyə texnologiyalarının gələcək perspektivləri ilə bağlı 205 nəfərin iştirakı ilə anket sorğusu keçirilmişdir (Əlavə 1-ə baxa bilərsiniz). Bununla əlaqədar, sorğunun keçirilməsində əsas məqsəd insanların maliyyə texnologiyalarından istifadə istiqamətlərini müəyyən etmək, eyni zamanda iştirakçıların bu texnologiyalar barədə fikirlərini və gələcəkdə bu texnologiyalardan istifadə ilə bağlı vərdislərini aşkarlamaqdan ibarətdir.

Sorğuda 205 nəfərdən 131 nəfər qadın, 74 nəfər isə kişi cinsinə mənsub şəxslər idi. Onlardan 162 nəfəri 18-28 yaş aralığında, 32 nəfəri 29-39 yaş aralığında, 6 nəfər 40-60 yaş aralığında, 1 nəfər isə 61 yaşdan yuxarı insanlar idi.

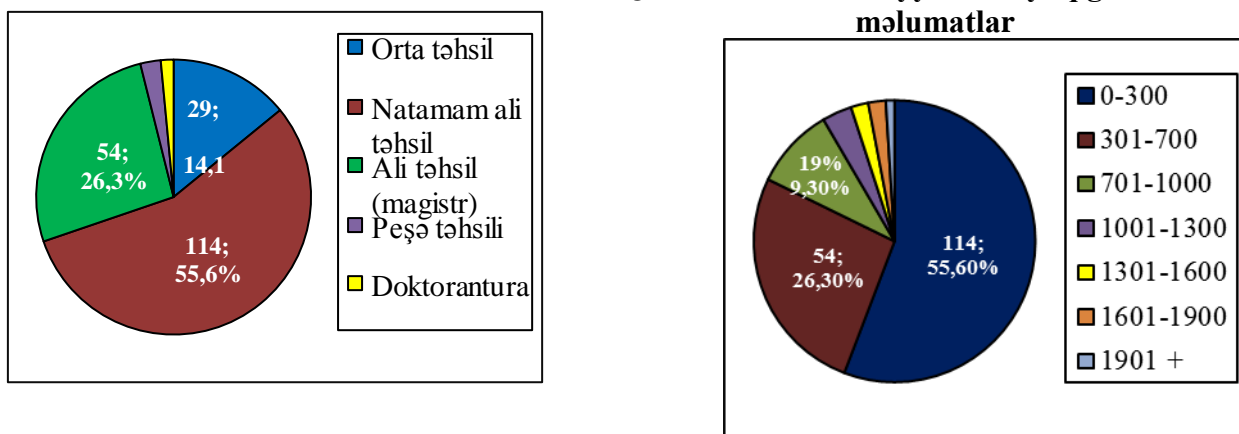
Qrafik 3: Cins və yaş tərkibi

Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

İştirakçıların təhsil səviyyəsinə nəzər yetirdikdə, onlardan 114 nəfəri natamam ali təhsil, 54 nəfəri ali təhsil, 29 nəfəri orta təhsil, 5 nəfəri peşə təhsili, 3 nəfəri isə doktorantura təhsilinə malikdir. Bununla yanaşı aylıq gəlir baxımından 114 nəfəri 0-300 manat, 54 nəfəri 301-700 manat, 19 nəfəri 701-1000 manat, 7 nəfəri 1001-1300 manat, 1301-1600 manat və 1601-1900 manat aralığında hər birində 4 nəfər, 2 nəfərin isə aylıq gəliri 1901 manatdan yüksəkdir.

Qrafik 4: Təhsil səviyyəsi və aylıq gəlir barədə məlumatlar

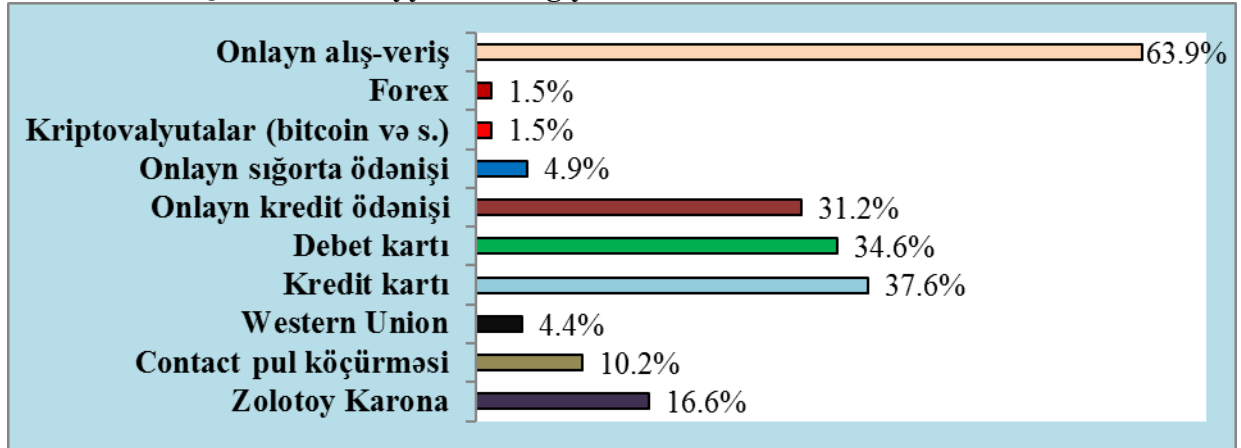

Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Öncəki paraqraflarda maliyyə texnologiyalarının məhsullarını, növlərini və formalarını sadalamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, iştirakçılardan bu məhsullardan hansıları gündəlik həyatlarında istifadə etdiklərini soruşduq. Cavablar isə müxtəliflik xarakterinə malik oldu. 131 cavabda əsas etibar ilə onlayn platformada alış-veriş istiqamətində istifadəni həyata keçirildiyi qeyd edilmişdir. Bununla

yanaşı, kredit və debet kartlarından da istifadə aktualdır. Sonuncu sıra onlayn alış-veriş məqsədilə ödənişləri özündə ehtiva edir.

Qrafik 5: Maliyyə texnologiyalarının məhsulları üzrə səsvermə

Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Göstərilən məhsul və ya xidmətlər barədə düşüncələr isə müxtəlif oldu və 144 nəfər bu məhsullardan istifadə zamanı zamana qənaət etmək mümkündür punktunu seçdi, bu isə 70.2% təşkil etdi. Daha sonra 35 nəfər məhsullardan istifadə etsə də, təhlükəsizlik baxımından düşündüklərini ifadə etdilər. Bildiyimiz kimi, bu əməliyyatlar nağdsız formada həyata keçirilir və 18 nəfər yəni 8.8% şəxs bu əməliyyatların heç zaman nağd əməliyyatların yerini tuta bilməyəcəyini bildirdi.

Cədvəl 8: Maliyyə texnologiyaları məhsul/xidmətlərində istifadə barədə düşüncələr

Cavablar	Faiz
1. Bu məhsullardan istifadə zamanı vaxta qənaət etmək mümkündür.	144; 70.2%
2. Bu məhsullardan istifadə insanları tənbəlləşdirir və bu baxımdan yararlı deyil.	5; 2.4%
3. Mövcud məhsullar məni maraqlandırmır, yeni məhsul çıxsa istifadə edəyəm.	3; 1.5%;
4. Bu məhsullardan (xidmət) istifadə zamanı təhlükəsizlik məsələsi məni hər zaman düşündürür.	35; 17.1%
5. Heç vaxt nağd əməliyyatların yerini tuta bilməz.	18; 8.8%

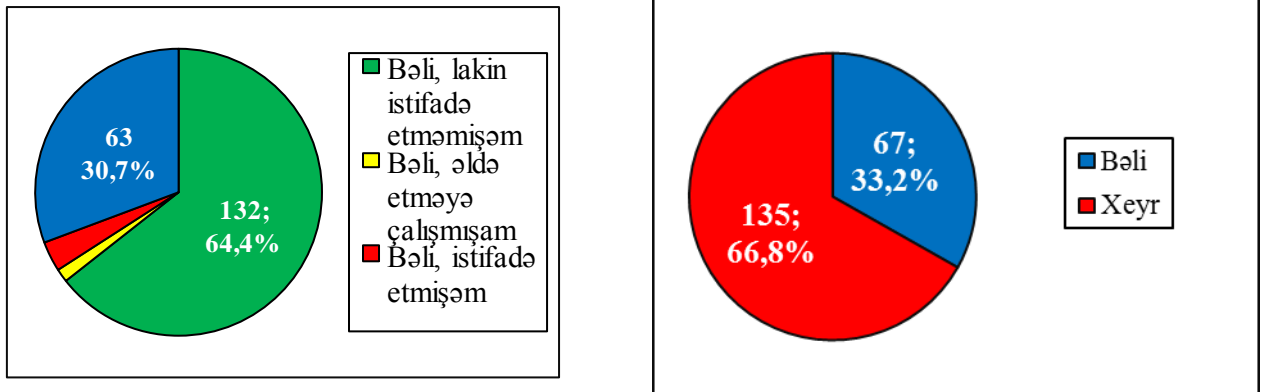
Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Maliyyə texnologiyaları yeniliklərini daim izləyirsinizmi sualına cavab balanslı oldu, 86 nəfər yəni, 42% xeyr cavabını verdi, 68 nəfər, yəni, 33% bəli,

daim izləyirəm cavabını, 51 nəfər yeniliklərin çox müddət keçdikdən sonra xəbərini duyduğunu və istifadə etdiyini qeyd etdi.

Kriptoalyutalar barədə məlumat əldə etməklə əlaqədar suala cavab olaraq, 132 nəfər (64.4%) eşitdiyini, lakin istifadə etmədiyini qeyd etdi. 63 (30.7%) kriptoalyutalar haqqında məlumat bilmədiyini qeyd etdi. Cüzi hissə, yəni 7 nəfər kriptoalyutadan istifadə etdiyini bildirdi. Kriptoalyuta barədə məlumat öyrənib, hətta onu əldə etməyə çalışan 1.5%-lik hissə idi. Təbii ki, bu söylərində uğursuz olduqlarını bildirdilər. Bununla paralel olaraq, 135 (66.8%) nəfər bitcoindən başqa kriptoalyuta eşitmədiyini qeyd etdi.

Qrafik 6: Kriptoalyutadan ümumi və növləri üzrə istifadə barədə

Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

“Hal-hazırda mövcud olan Pandemiya məsələsinin nağdsız əməliyyatlarda, xüsusilə maliyyə texnologiyalarının inkişafında təsiri nədir?” sualına çox fərqli cavablar gəldi. 61 (29.8%) nəfər nağdsız əməliyyat əsaslı yeni valyuta sisteminin formalaşması cavabını verdi. 45 (22%) nəfər bu proseslərin İEÖ-ə təsir edəbiləcəyini, lakin ölkəmizə bunun təsirinin olmayacağını qeyd etdi, digər 45 nəfər nağdsız əməliyyatların həcmində uzunmüddətli olmayan qısamüddətli bir artımın olacağını vurğuladı. 29 nəfər bu proseslərin təbii proseslər olduğunu, əməliyyatlarda nisbət fərqinin dəyişməyəcəyini qeyd etdi. 22 nəfər isə kriptoalyutaların yeni dünya iqtisadi nizamında aparıcı mövqedə olacağını bildirdi.

Cədvəl 9: Pandemiya ilə əlaqədar insanların maliyyə texnologiyalarının perspektivi ilə bağlı fikirləri

Cavablar:	Say (faiz)
1. Düşünürəm ki, Pandemiya ilə əlaqədar olaraq nağdsız əməliyyat əsaslı yeni valyuta sistemi formalaşacaq.	61 (29.8)
2. Təbii bir prosesdir, əməliyyatların nisbət bölgüsü əvvəlki qaydada olacaqdır.	29 (14.1)
3. Nağdsız əməliyyatların həcmində müvəqqəti bir artım ola bilər, uzunmüddətli dövr üçün inandırıcı deyil.	45 (22)
4. Kriptovalyutalar yeni dünya nizamında aparıcı mövqedə olacaqdır.	22 (10.7)
5. İnkişaf etmiş ölkələrdə əməliyyatlara təsir edə bilər, ölkəmizdə buna inanmıram.	45 (22)

Mənbə: Anket sorğusunun nəticələrinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Sonda anket sorğusunun nəticəsinə əsasən, ölkəmizdə insanlar maliyyə texnologiyaları məhsullarına meyilli olsalar da, yeni texnologiyalara hazır deyillər. Belə ki, ən çox məhsullardan onlayn alış-veriş seçilmiş, kriptovalyutadan və forex bazarından istifadə yaygın hal almamışdır. Digər bir suala uyğun olaraq isə deyə bilərik ki, bir çox insanlar hələ kriptovalyuta anlayışını duymamışdılar. Ümumilikdə qeyd edək ki, insanlar maliyyə texnologiyalarını bank xidmətləri çərçivəsində mənimsəmişlər və bunlardan istifadənin vaxta qənaət olduğunu düşünürlər. Bu cavaba əsasən isə insanları digər maliyyə xidmətlərinə yönəltmək elə də çətin olmayacaqdır. Çünki daha asan alınan proseslər insanları cəlb edir və gəlirlidirsə ona meyil edəcəklərdir. Sonuncu sual isə iştirakçıların davranışını deyil, son baş verən proseslərə reaksiyasını ölçürdü. Burada nağdsız əsaslı valyuta sisteminin yaradılması təşəbbüsünün mövcudluğu ilə bağlı fikir insanların beynində daha yaxşı yer etmişdi.

III FƏSİL. DÜNYA MALİYYƏ BAZARININ ÇAĞDAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ QLOBAL MALİYYƏ-VALYUTA ARXİTEKTURASININ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Qlobal maliyyə bazarının tarixi inkişafı və xüsusiyyətləri

Dünya maliyyə bazarları barədə pul kapitalının ölkələr üzrə səfərbər edilməsi, eyni zamanda bölgüsünün təminini həyata keçirən bazar münasibətləri sferasıdır. Əsas etibarilə bu anlayış beynəlxalq maliyyə əməliyyatları çərçivəsində şərtləri müəyyən edir və onların iştirakçılarının maraqları baxımından qarşılıqlı əlaqəni ifadə edir. Bir çox hallarda isə dünya maliyyə bazarı fond bazarı kimi xarakterizə olunur, yəni burada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirilir (Ataşov B. X., 2016).

Beynəlxalq maliyyə bazarı maliyyə vəsaitlərinin satıcısı, maliyyə resursları alıcıları, borcverənlər və borcalanlar arasında aktivləri yenidən bölüşən bir çox maliyyə, kredit qurumlarını özündə birləşdirir.

Dünya maliyyə bazarları əmtəələrin, həmçinin xidmət və kapitalın beynəlxalq bazarın rəqabət aparən subyektləri daxilində hərəkətinə xidmət edir. ***Dünya maliyyə axınları bir sıra kanallar üzrə həyata keçirilir:***

- əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı üzrə kredit, hesablaşma xidməti;
- dövriyyə və əsas kapitalla birbaşa investisiya;
- kredit əməliyyatları;
- qiymətli kağızlarla və törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar;
- valyuta əməliyyatları;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım və dövlətin beynəlxalq təşkilatlara haqq formasında büdcə vasitəsilə milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölgüsü (Ataşov B. X., 2016).

Maliyyə bazarlarının üzvləri və ya subyektləri bunlardır:

- *investorlar* - əlavə maliyyə ehtiyatına sahib olan və bunları xüsusi investisiya formasında istifadə edən subyektlər;

- *amanatçilər* - şəxsi tələbata qənaət ilə müəyyən məqsədlər üçün fərqli yığımlar ərsəyə gətirən şəxslər;

- *borc alanlar* - maliyyə problemi yaşayan idarə və təşkilatlar, eyni zamanda hökumət hakimiyyəti orqanları.

Qeyd olunanlarla yanaşı, subyekt kimi fəaliyyətini həyata keçirən müxtəlif vasitəçilər, maliyyə-kredit institutları da mövcuddur. Fəaliyyət göstərən ***vasitəçilərə*** aşağıdakılar daxildir:

✓ *Maklerlər* - İnvestorların və borcalanların arasında vasitəçi kimi çıxış edərək gəlir əldə edirlər, eyni zamanda fiziki və hüquqi şəxs ola bilərlər;

✓ *Dilerlər* - Sərbəst fəaliyyət göstərməklə, investor, borcalanla və digər vasitəçilərlə bilavasitə sövdələşməyə girə bilərlər.

✓ *İxtisaslaşdırılmış pul - kredit institutları* - investor, borcalan, eyni zamanda vasitəçi kimi çıxış edə bilirlər (Yılmaz A., 2017).

Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişaf tarixini iki cəhətdən nəzərdən keçirmək olar. Bir tərəfdən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ayrılmaz hissəsi kimi, digər tərəfdən isə milli maliyyə bazarlarının müasir memarlığının formalaşması, onların seqment və funksiyalarının genişləndirilməsinin nəticəsi kimi baxmaq olar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi əlaqələrinin dərinləşməsi, dünya kapital bazarında tələb və təklifin həcminə, dinamikasına uyğun olaraq maliyyə ehtiyatlarının yığılması və yenidən bölüşdürülməsi prosesi formaşalmağa başladı (Ahmed Z. və Raj M., 2017).

Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafı mərhələli şəkildə baş vermişdir və mərhələlər əsas etibarilə valyuta, kredit, sığorta və digər maliyyə alətlərinin inkişafını özündə əks etdirir (Darškuviene V., 2010).

Bu mərhələrdən birincisi kimi 1860-cı ildən başlayan mərhələni qeyd etmək mümkündür. Burada ilk öncə xarici ticarət münasibətlərinin inkişafını qeyd etmək olar. Hansı ki, kapitalizm mərhələsinin formalaşması ilə ölkələrdə sənayenin inkişafı və bunun nəticəsində ölkələr arasında mübadilənin genişlənməsi proseslərini nəzərdən keçirə bilərik. Bu münasibət və əlaqələrin genişlənməsi, eyni zamanda beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması beynəlxalq valyuta bazarının

formalaşmasına təkan verdi və beləliklə, beynəlxalq maliyyə bazarının ilkin mərhələsi özünü büruzə verdi.

Qlobal maliyyə bazarının tarixi inkişafında **yeni bir mərhələ** 1950-ci ildən etibarən milli kredit bazarlarının beynəlmilləşməsi prosesi başladı və ölkələr arasında kredit əməliyyatlarının həcmi artmağa başladı. Burada əsas etibarə ilə 1940-cı illərdə yaradılan qurumların da xüsusi rolu var idi. BVF və BYİB İEÖ və İEOÖ arasında körpü rolunu oynamağa başladı, eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından ölkələrə kredit mexanizmləri təklif etdi.

1950-ci ildən başlayan bu tendensiya ilkin mərhələdə müəyyən mexanizmlərin yaranmasına təkan verdi və 1960-ci ildən etibarən beynəlxalq kredit bazarı formalaşdı.

Beynəlxalq maliyyə bazarının formalaşmasının **üçüncü mərhələsi** 1970-ci ildən başladı. Burada mahiyyət etibarə ilə uzunmüddətli kapital axınının formalaşması üçün beynəlxalq investisiya bazarının yaradılması paradiqması özünü göstərdi. Artıq kapitalın milli sərhədlər daxilində qalması qloballaşmanın təsirindən mümkün olmadı və kapitalın hərəkəti beynəlxalq tendensiya almağa başladı. Bu dövrdə qloballaşma terminin yarandığı və iqtisadçılar tərəfindən bu terminin istifadəsinin müəyyən mənada genişləndiyi dövr kimi xarakterizə edə bilərik. Təbii ki, investisiya bazarının genişlənməsi özlüyündə digər maliyyə alətlərinin inkişafına zəmin yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq, ölkələr arasında fond bazarının formalaşması prosesi başladı, eyni zamanda milli fond bazarlarının tənzimlənməsi və nəticəyə yönümlü bazarın inkişafı prioritet hesab edildi. 1980-ci ildə transmilli korporasiyaların və bankların yaranması beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Əməliyyatlarda subyektin və ya aktorun meydana gəlməsi maliyyə sistemində yeni bir baxışın formalaşması üçün zəmin oldu. İlk dövrlərdə maliyyə bazarının inkişafında dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların xüsusi rolu var idisə, bu dövrdən sonra əməliyyatların böyük hissəsi transmilli korporasiyaların və bankların payına düşdü. Bundan əlavə, fond bazarı və kredit bazarında əməliyyatların həcmində artım müşahidə olundu. Eyni

zamanda qeyd olunanlarla yanaşı beynəlxalq sığorta bazarında ilkin addımlar atılmağa başlandı. Digər maliyyə bazarlarında əlaqələrin genişlənməsi və aktivlərin artması subyektlərin özünü riskdən qorumaq üçün vasitələr axtarmağa vadar etdi və bunun nəticəsi olaraq sığorta bazarının genişlənməsi məqbul hesab edildi.

Dördüncü mərhələ kimi 1990-cu ildən sonrakı dövr beynəlxalq maliyyə bazarının bütün seqmentlərinin, o cümlədən fond bazarının sürətli inkişafı müşahidə olundu. Bir sıra derivativlərin, yəni maliyyə alətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə maliyyə bazarlarının subyektləri önəmli modellərlə çıxış etməyə çalışdılar. Beləki, artıq sabit qiymətli kağızlardan fyuçers, forvard kimi derivativlərdən istifadəyə şərait yarandı və iri subyektlər bundan məharətlə istifadə edərək, sürətli böyümə əldə etdilər. 2000-ci ildən sonra isə beynəlxalq maliyyə derivativləri bazarda inkişafda ön plana çıxmağa başladı. Dünya iqtisadiyyatında yeni nizamın formalaşması artıq təbii resursların birjalarda alqı-satqısını maliyyə derivativləri sayəsində həyata keçirməyə başladılar. Burada əsas fyuçers müqavilələrini qeyd edə bilərik. Bir sıra kontraktların müddətli (məsələn 2-3 ay) müqavilələr vasitəsi ilə reallaşdırılması məqsədəuyğun olduğu üçün fyuçers müqavilələri bu baxımdan xüsusi rol oynayır. 2010-cu ildən etibarən texnologiyanın inkişafı və bunun nəticəsində texnoloji yeniliklərin çıxması bazarlarda yeni çağırışın yaranmasına şərait yaratdı. Burada maliyyə texnologiyalarının formalaşması, 2008-ci il böhranından sonra ölkələrin tənəzzüldən böyüməyə doğru atdıqları addımlar bazarlarda da özünü göstərdi. Əməliyyatların maliyyə texnologiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilməsi bu dövrdən geniş vüsət almağa başladı. *Bunlardan biz forex bazarını misal göstərə bilərik.* Forex mahiyyət etibarlı ilə texnoloji inkişafın məhsulu vasitəsilə fəaliyyətini davam etdirir. Süni intellekt kimi maliyyə texnologiyalarının formalarından yararlanaraq bu tipli bazarların formalaşması hələ də davam edir.

Bildiyimiz kimi qloballaşmanın sürətlənməsi innovasiyaların həcmünün artmasına səbəb olur. Belə ki, aparılan araşdırmalara əsaslanaraq maliyyə bazarlarında qloballaşmaya təsir edən ***amilləri*** aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- Korporativ istiqrazlar;

- Vençur maliyyələşdirilməsi;
- Svoplar, səhmlərin ödənilməsi üçün istiqrazların buraxılması;
- İnternet bank xidmətləri;
- “Mübahisəli” innovasiyalar (vergi cənnətləri, maliyyə alətləri ilə balansdankənar əməliyyatlar) və.s.

2019-cu ilin sonundan etibarən başlayan və 2020-ci il aprel ayı etibarlı ilə bütün dünyanı öz əhatəsinə alan koronavirus pandemiyası hal-hazırda da dünya iqtisadiyyatına dərslər verməyə davam edir. Belə ki, əsas maliyyə bazarlarında əməliyyatların sayının kəskin azalması ilə bərabər gələcəkdə bir sıra vərdişlərin yaranması yönündə proseslər cərəyan edir. Cari ilin fevral ayında Cənubi Koreyada rəsmi olaraq bitkoindən istifadənin leqallaşdırılması, eyni zamanda bir sıra Avropa ölkələrində mastercardın kriptovalyuta ilə əməliyyatları dəstəkləməsi gələcəkdə yeni dünya nizamının yaranmasından xəbər verir. Təbiidir ki, gedən proseslər bilavasitə olaraq maliyyə bazarlarına təsir edəcəkdir. ***Çünki dünyada ölkələr arasında aparılan əməliyyatların həcmi 80%-dən çoxu sözügedən bazarlarda reallaşır.***

Qeyd etdiyimiz kimi, dünya maliyyə bazarları milli bazarlar əsasında yaranıb, lakin bəzi **fərqli xüsusiyyətlərə** malikdir:

- ❖ böyük miqyasda olması; Bəzi araşdırmalara görə, dünya maliyyə bazarlarında illik əməliyyatlar əmtəələr üzrə dünya ticarəti əqdlərini 50 dəfə üstələyir;

- ❖ coğrafi sərhədlərin olmaması;

- ❖ iştirakçıları yüksək reytingə sahib birinci dərəcəli şirkətlər, banklar, maliyyə, kredit institutları və dövlətlərdir;

- ❖ dünyada sərbəst qaydada dəyişən valyuta məzənnələri sistemində keçməklə əlaqədar, valyuta mübadiləsinin aparıldığı əməliyyatların genişlənməsi;

- ❖ dəqiq hesablama aparən elektron maşınlarından istifadə edilməsi nəticəsində kağızsız əməliyyatların yüksək səviyyədə informasiya texnologiyaları ilə həyata keçməsi və standartlaşma aparılması;

❖ mal ilə xidmətlərin beynəlxalq səviyyədə hərəkətlərinə xidmət göstərən dünya maliyyə axınlarının genişlənməsi;

❖ bazar segmentlərinin və saziş alətlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi

❖ informasiya inqilabı, dünya miqyasında kompüter şəbəkəsinin yaradılması, elektron əməliyyatlar, maliyyə bazarlarının beynəlxalq monitorinqi, vəziyyətin təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi.

❖ dünyada sərbəst qaydada dəyişən valyuta məzənnələri sisteminə keçməklə əlaqədar, valyuta mübadiləsinin aparıldığı əməliyyatların genişlənməsi;

❖ əməliyyatların əsaslı səviyyədə dünya maliyyə mərkəzlərində, həmçinin offşor zonalarda cəmlənməsi;

İnkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları üçün **aşağıdakılar xüsusiyyətlər** xarakterikdir:

- Sabitliyin olmaması. Burada qiymətli kağızların məzənnəsinin eyni zamanda faiz dərəcələrinin kəskin və tez-tez dəyişməsi müşahidə edilir;

- İEÖ-ə nisbətən risk faktorunun daha böyük olması. Məsələn, siyasi risk, valyuta məhdudiyyətinin tətbiqi, mülkiyyətin qeyri-qanuni zəbt edilməsi və s. qeyd etmək olar;

- Sözügedən risklərdən sığortalanmasının inkişaf etmiş səviyyədə olmaması; İnfrastrukturun yetəri qədər inkişaf etməməsi;

- Bazarlarda əməliyyatların tənzimlənməsi və nəzarəti üçün qanunvericilik bazasının qeyri-təkmil olması;

- Keyfiyyətli informasiya bazasının olmaması;

- Fond bazarında olan qiymətli kağızların likvidliyinin və etibarlılığının az olması;

- Maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən vasitəçilərə satıcılar tərəfindən güvənin olmaması.

3.2. Dünya maliyyə mərkəzlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri, funksiyaları və inkişaf xüsusiyyətləri

Dünya maliyyə mərkəzləri beynəlxalq maliyyə-valyuta və kredit

əməliyyatlarının, eyni zamanda qiymətli kağızlarla bağlı sazişlərin həyata keçirildiyi, ixtisaslaşmış maliyyə institutlarının əməliyyatlarını apardığı məkandır.

Hər bir ölkədə müəyyən bir maliyyə mərkəzi yaranır və inkişaf edir. Yerləşdikləri ölkə etibarı ilə bu maliyyə mərkəzləri milli hesab olunur və ölkə daxilində cərəyan edən əməliyyatları özlüyündə cəmləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bəzi ölkələrdə olan maliyyə mərkəzləri öz milli çərçivələrindən çıxaraq beynəlxalq əməliyyatlarda iştirak edir. Buna görə də bu tip maliyyə mərkəzləri beynəlxalq status alırlar və dövr keçdikcə öz sərhədlərini genişləndirirlər.

Aparıcı maliyyə mərkəzinin fəaliyyət göstərməsi üçün aşağıdakı **ilkin şərtlər** olmalıdır:

- Yerləşdiyi ölkənin inkişaf səviyyəsi yüksək olmalıdır;
- Dünya ticarəti əməliyyatlarında ölkə fəal iştirak etməlidir;
- Coğrafi mövqə cəhətdən əlverişli olmalıdır;
- İnkişaf etmiş kapital bazarına və təkmil bank sisteminə malik olmalıdır;
- Mühasibat uçotu, maliyyə hesabatı sahəsində müasir dünya standartlarına uyğun olmalıdır;
- Məlumat ötürülməsi üçün müasir texnologiyaya sahib olmalıdır;
- Vergi qanunvericiliyi, eyni zamanda valyuta münasibətləri liberal olmalıdır.

Qeyd olunan ilkin şərtlərlə yanaşı, şəhərlərin beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinə çevrilməsinə kömək edən ən vacib amillər də mövcuddur. ***Bu amilləri aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür:***

- Elmi və texnoloji tərəqqi (kompüterləşmə, internetin sürətli inkişafı, elektron ticarət platformaları; mobil, peyk rabitəsi və telekommunikasiya inkişafı);
- Dövlətin payının azaldılması və beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin liberallaşdırılması;
- Bank və maliyyə əməliyyatlarının aparılması üçün ümumi qaydaların və metodların formalaşdırılması.
- Qanunla müəyyən edilmiş qaydalara uyğunluğunu müəyyən edən qlobal maliyyə qurumları.

Beyəlxalq maliyyə mərkəzlərində bir sıra maliyyə əməliyyatları həyata

keçirilir və bunlar **fəaliyyət xüsusiyyətləri** kimi xarakterizə olunur:

1. Yerli investor və depozit sahiblərinin yerli borc alanları maliyyə ilə təmin etməsi;
2. Yerli investorların xarici borc alanlara kapital verməsi;
3. Xarici investor və depozit sahiblərinin yerli borc alanlara maliyyə vəsaiti göndərməsi;
4. Bazarda fəaliyyət göstərən xarici investor və depozit sahiblərinin xarici borc alarlanlarla qarşılıqlı maliyyə münasibətləri.

Yuxarıda göstərilən əməliyyatların strukturunu beynəlxalq maliyyə mərkəzləri arasında bölüşdürsək fərqli situasiya yaranacaqdır. Belə ki, sonuncu göstərilən əməliyyatların həcmi inkişaf etmiş maliyyə mərkəzlərində çox azlıq təşkil edir. London, Nyu-York, Tokio kimi böyük maliyyə mərkəzlərində maliyyə əməliyyatlarının hər bir növü həyata keçirilir. Paris, Frankfurt, Cenevrə, Sürix, Amsterdam, Sinqapur və Honkonq kimi digər maliyyə mərkəzlərində bu əməliyyatlardan ikisi və ya üçü həyata keçirilir. Sonuncu əməliyyat isə Lüksemburq, Kayman adaları, Hollandiya Antpilləri, Bahamalar və Bəhreyn kimi mərkəzlərdə təzahür edir.

Hazırda dünyanın **14** böyük maliyyə mərkəzində ölkədaxili olmayan bankların 1000-dən çox filialı cəmləşmişdir. Dünyada həyata keçirilən beynəlxalq valyuta, kredit və sığorta əməliyyatlarının böyük əksəriyyəti bu mərkəzlərdə realizə olunur. Eyni zamanda bir sıra mərkəzlər mövcuddur ki, fəal şəkildə beynəlxalq tranzit maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirirlər (Yılmaz A., 2017).

Dünya maliyyə mərkəzlərinin qlobal miqyasda fəaliyyət göstərməsi bir sıra funksiyalarının yaranmasına və sonradan tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Buna görə də aşağıdakı **funksiyaları** qeyd etmək lazımdır:

- ❖ Qlobal miqyasda maliyyə fondlarının təklif verənlərdən ehtiyacı olanlara doğru və faydalı vəziyyətdə ötürülməsini təmin etmək;
- ❖ Yüksək ixtisaslı kadr hovuzuna asanlıqla daxil olmaq;
- ❖ Ümumi maliyyə əməliyyatlarında iştirak edəcək subyektlərin sayının artmasına şərait yaratmaq;

- ❖ Yeni maliyyə sahələrinin müəyyən edilməsində innovativ metodların tətbiqini genişləndirmək;
- ❖ Ölkələr arasında, eyni zamanda şirkətlərin qarşılıqlı münasibətlərində effektivliyi təmin etmək;
- ❖ Sürətli, operativ şəkildə əməliyyatların realizasiyasına şərait yaratmaq;
- ❖ Mərkəzlərdə spekulyativ hərəkətləri məhdudlaşdırmaq, daha şəffaf mühiti təşkil etmək və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə mərkəzləri müxtəlifdir və ayrı-ayrılıqda regionlar və ölkələr üzrə bölünmüşdür.

Cədvəl 10: Maliyyə mərkəzlərinin coğrafi yerləşməsi

	Amerika	Cənubi və Şərqi Asiya	Avropa, Afrika, Yaxın Şərq
Qlobal maliyyə mərkəzləri	Çikaqo Nyu-York Toronto	Honkonq Sinqapur Tokio Pekin	Frankfurt London Sürix Amsterdam Dublin Paris Lüksemburq Dubay Moskva
Transmilli maliyyə mərkəzləri	Boston Vankuver Vaşinqton Monreal Virgin adaları Kayman adaları	Kuala-lumpur Seul Şanxay Sidney Bankonq Mumbay Hamilton	Edinburq Münhen Brüssel Kopenhagen Qlazqo İstanbul Madrid Qatar Afina Bəhreyn

Mənbə: https://www.longfinance.net/media/documents/Financial_Centres_Likely_To_Become_More_Significant_2019-02-20.pdf

Böyük dünya maliyyə mərkəzləri müəyyən inkişaf tarixi keçmiş və hər birinin özünü inkişaf xüsusiyyətləri mövcuddur.

LFB- Avropanın ən böyük və qocaman birjalarından biridir. Rəsmi olaraq 1801-ci ildə əsas qoyulsa da, faktiki olaraq 1570-ci ildə kral maliyyə məsləhətçisi Tomas Qreşemin Kral birjasını tikdirdiyi vaxtdan başlamışdır. Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatında maliyyə sektorunun payı təxminən 22%-dir. **Bu gün bu maliyyə**

mərkəzində 500-dən çox bank fəaliyyət göstərir. Müqayisə üçün qeyd etsək, **Tokio və Nyu-York kimi maliyyə mərkəzlərində ayır-ayrılıqda 300 bank özü isini həyata keçirir.** Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən maliyyə mərkəzi digər mərkəzlərdən fərqli olaraq, müxtəlif valyuta dəstini təklif edir. Son illərə diqqət yetirsək görünür ki, İngiltərədə maliyyə xidmətlərinin artım tempi ÜDM-in artım sürətini üstələmişdir. Təkcə bu fakt göstərir ki, maliyyə mərkəzinin inkişaf tempi xeyli yüksəkdir. LFB maliyyə sferasında firmalara istiqazların emissiyası və cəlbi, eyni zamanda depozit, borclanma və s. kimi xidmətlər təklif edir. Bu xidmətləri təklif edən dünyanın ən böyük kapitalla malik bazarlarından biridir (Tyson J., 2019). **LFB-də bir neçə bazar, o cümlədən aşağıdakı əsas bazarlar öz fəaliyyət həyata keçirir:**

- \$ yerli aksiyalar;
- \$ yeni şirkətlərin aksiyalarının bazarı;
- \$ beynəlxalq aksiyalar;
- \$ dövlət istiqrazları və sabit faizli qiymətli kağızlar.

Bununla yanaşı 2 xüsusi bazar təşkil olunmuşdur. Professional Qiymətli Kağızlar bazarında xüsusi borc öhdəliklərinin emissiyası vasitəsilə peşəkar investorlar üçün lazım olan kapitallaşmanın artırılması həyata keçirilir. Xüsusi Fond Bazarında isə təkmil fond alətləri, idarəetmə modelləri, eyni zamanda qiymətli kağızlar ilə əlaqədar tranzaksiyalar həyata keçirilir (Türkiyə Sermaye Piyasası aracı Kuruluşları Birliyi, 2007). Daha kiçik maliyyə subyektlərinə Alternativ İnvestisiya Bazarı adlı platforma təklif olunur. Bu platformada Avropa İttifaqından kənar qalan beynəlxalq kompaniyalar üçün depozitlərin qəbulu və kapitallaşmanın artırılması istiqamətində, eləcə də listing xidmətləri göstərilir. Burada bir sıra indekslər, o cümlədən Financial Times Stock Exchange 100 Index (FTSE 100 Index), FTSE 250 Index, FTSE 350 Index, FTSE SmallCap Index, FTSE All Share Index və s. indekslər mövcuddur. Eyni zamanda LFB-nin *üzvləri* vardır ki, onlarda 4 qrupa bölünür:

✓ *Broker-diler firmaları* - əsas funksiyaları qiymətli kağızların alqı-satqısı zamanı investorların tapşırıqlarına əməl etmək və yerinə yetirməkdir;

✓ *Market meyker* - iş günü ərzində nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızları qiymətləndirmək;

✓ *Fond birjasının pul brokerləri*. Sözügedən bazar segmenti üçün indekslərin təhlilini həyata keçirirlər;

✓ *Dillerlərin brokeri* – Bu üzv əsasən market meyker arasında vasitəçi rolunu daşıyır.

NYFB – Dünyanın qədim qiymətli kağız birjası olaraq, 1792-ci ildə yaradılıb. Birja dünyada qiymətli kağız əməliyyatlarının 1/3 hissəsini özündə cəmləşdirir. LFB-da olduğu kimi NYFB-da da üzvlər var. Bunlardan zalda işləyən brokerlər daha aktiv şəkildə birjada öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Bu brokerlər sifarişləri yerinə yetirmək məqsədilə müştərinin adından aksiyalar ala bilər, eyni zamanda sata bilər. Sözügedən brokerlərin 2 tipi mövcuddur. Bunlar **“Evin brokerləri”** və **“müstəqil brokerlər”-dir**. **“Evin brokerləri”** sifarişi həm öz adından, həm də firma müştəriləri adından həyata keçirə bilər. **Müstəqil brokerlər** isə hazırkı dövrdə müstəqil brokerlər NYFB-nin “sahibkar agentləri” hesab edilirlər və bu tip brokerlər broker-dilərlərin yetişdirilməsi üçün fəaliyyət göstərirlər. Bu üzvlərdən başqa birjada mütəxəssislər, broker komissonu kimi üzvlər iştirak edirlər.

Birjada üzvlər müəyyən üzvlük haqqı ödəyirlər və bu yerlərə sahib olan üzvlər öz yerlərini icarəyə verə bilər. Lakin öz yerlərini saxlayan üzvlər xüsusi nüfuza malik olurlar. NYFB-də qiymətli kağızları dövriyyəsinə həyata keçirən şirkətlər dünyada prestijli şirkətlər hesab olunurlar. NYFB-də dünyanın hər bir qitəsindən olan şirkətlərin qiymətli kağızları kotirovka edilir.

NYFB-də bir sıra indekslər mövcuddur və onlardan bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

- *NYSE U.S 100 İndeksi* - 100 şirkəti özündə birləşdirir, hansı ki bu şirkətlər NYFB-də listinqdə yer alan yüksək bazar dəyərinə malikdir.

- *NYSE International 100 İndeksi* - NYFB-nin məcmu baza dəyəri ən yüksək olan qeyri-Amerikan 100 şirkəti özündə birləşdirir.

- *NYSE TMT İndeksi* - Texnologiya, Media ve Rabitə sektorundakı bazar dəyəri yüksək 100 şirkəti özündə birləşdirir.

- *NYSE World Leaders İndeksi* - Ən böyük 200 şirkət olan NYSE US100 ve NYSE International 100 indekslərinin inteqrasiya olunmuş formasıdır.

- *NYSE Composite İndeksi* - özündə 2044 Amerikan ve qeyri-Amerikan şirkətlərinin səhmlərini birləşdirir.

- *NYSE Sector İndeksleri* - Yeni sektor indeksləri NYSE Energy İndeksi, NYE ID olaraq, NYSE Financial İndeksi NYK. ID və NYSE Healthcare İndeksi NYP.ID olaraq adlandırılır. NYSE sektor indeksləri Dow Jones Global Sınıflandırma sisteminə uyğun olaraq bölünmüşdür.

TFB - 1868-ci ildən formalaşmağa başladı və 1960-1970-ci illərdə beynəlxalq fond birjası statusunu aldı. Yaponiyanın “*yapon iqtisadi möcüzəsi*” ilə birlikdə dünyada ikinci sənaye dövləti kimi tanındı. İri maliyyə mərkəzi olaraq, Yaponiyanın ən iri valyuta sahibinə çevrildiyi dövrdən etibarən formalaşmağa başladı. Məhz bu vaxtdan etibarən ölkə yenin liberallaşmasını təşviq etdi və qapılarını xarici kapital axınına qəbul etmək üçün açdı. Bu hadisədən sonra maliyyə mərkəzi olaraq, daha da inkişaf edərək qabaqcıl yerlərdə mövqe tutdu. TFB ölkənin birja dövriyyəsinin 80%-ni özündə cəmləşdirir. Birjada əsas iştirakçılar qiymətli kağızların institusional sahibkarlarıdır. Ticarətin əsas metodu burada açıq ikili auksiondur.

PFB - 63000 nəhəng fransız şirkətindən 1500-nün qiymətli kağızlarının qeydiyyatı aparan birja qədim dövrlərdən yaranmış və hal-hazırda iri maliyyə mərkəzlərindən hesab olunur. Birjada qeydiyyat kimi əsas şərt illik dövriyyənin 500 milyon frank’dan aşağı olmamasıdır.

Ənənəvi uzunmüddətli borclar istiqamətində **Frankfurt və Sürix** maliyyə mərkəzləri fərqlənirlər. **Sinqapur** maliyyə mərkəzi regionun fond toplanması bazarı rolunu oynayır. **Lüksemburq** ortamüddətli və qısamüddətli əməliyyatlar istiqamətində ixtisaslaşmışdır. **Honkonq** sindikatlaşdırılmış kreditləşmənin iri maliyyə bazarı kimi dünyada məşhurdur. **Bəhreyn** qısamüddətli kreditlər, eləcə də valyuta, qızıl və sığorta bazarları kimi Yaxın Şərqdə əsas mərkəz kimi çıxış edir.

Latın Amerikas ölkələrində xidmət göstərməyə istiqamətlənmiş **Kayman və Bermud** adalarındakı maliyyə mərkəzləri nəhəng beynəlxalq sığorta bazarları kimi dünyada tanınırlar.

Təbiidir ki, maliyyə bazarlarından və maliyyə mərkəzlərindən danışdıqda dünya üzrə məşhur olan indeksləri də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, hal-hazırda dünyada NASDAQ-100 (^NDX), NASDAQ Composite (^IXIC), Dow Jones, Standard & Poor's 500 indekslərində maliyyə əməliyyatları aparılır və dünya səhm bazarında xüsusi yer tuturlar.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

➤ Banklar, brokerlər, investorlar, hedc fondları və sığortaçılar kimi maliyyə vasitəçilərinin, hüquqşünaslar, mühasiblər və informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssislər kimi əlaqəli şəxslərin toplanması maliyyə mərkəzinə yüksək keyfiyyətli xidmətləri olmasına şərait yaradır;

➤ Maliyyə bazarları üzrə çox sayda əməliyyatları həyata keçirən və xeyli yerli və beynəlxalq maliyyə şirkətlərini özünə cəlb edən geniş beynəlxalq maliyyə xidmətləri ilə təmin olunan dərin bazar likvidliyinə malikdir;

➤ Yüksək səviyyədə tənzimləmə mürəkkəb maliyyə müəssisələri üçün uyğun dərin sənaye biliyi və texniki bacarıqları olan tənzimləyicilər tərəfindən təmin olunur;

➤ Elektron ticarət sistemləri vasitəsilə digər maliyyə mərkəzlərinə və beynəlxalq bazar infrastrukturlarına yüksək səviyyədə qoşulmaq qabiliyyətinə malikdir;

➤ Sürətli və etibarlı məlumat ötürülməsi maliyyə bazarlarına uzaqdan daxil olmaq, qlobal əməliyyatların aparılmasında fiziki yaxınlığa ehtiyacı azaldır. Mərkəzin daxilindəki şirkətlər dünyanın orta q tərəfdaşları və müştəriləri ilə işgüzar əlaqələrə malikdirlər.

Sonda birjalar üzrə səhm əməliyyatlarının həcmi ilə bağlı məlumatlar təqdim olunur və göründüyü kimi illər keçsə də öz inkişaf mexanizmini quran və formalaşdıran nəhəng maliyyə mərkəzləri bundan sonra da maliyyə sektorunda aparıcı qüvvə olacaqlar.

Cədvəl 11: 2018-cı il üzrə səhm əməliyyat həcmi (milyard \$)

Birja	Əməliyyat həcmi (mlrd. dollar)	Əməliyyat həcmi payı (faiz)	Həcm/Bazar dəyəri (faiz)
Nasdaq (OMX)	31.946	26	822.4
Nyu-York Birjası	19.736	16	201.9
Şenzen Birjası	11.674	10	726.8
Şanxay Birjası	7.536	5	367.1
Tokio Birjası	5.619	4	223.3
London Birjası Qrupu	2.288	3	130.9
Koreya Birjası	1.698	1	263.5

Mənbə: Ayrı-ayrı mənbələrdən alınan məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

3.3. G20-nin qlobal maliyyə-valyuta sisteminin təkamülü üzrə hədəfləri və məqsədləri

İngilis dilində açılışı “Group of 20” olan G20, “İyirmilər qrupu” və ya “Böyük iyirmilik” kimi ifadə olunur. Dünyada iqtisadi cəhətdən ən böyük olan 19 ölkənin və AB-nin hökumətləri və mərkəzi banklarının iştirakı ilə hər il keçirilən beynəlxalq tədbirdir. Beynəlxalq iqtisadi sistemdə İEÖ-i və əhəmiyyətli iqtisadi dəyərə malik olan iqtisadiyyatları özündə birləşdirir, eyni zamanda qlobal səviyyədə iqtisadi tarazlığı balanslaşdırmaq məqsədilə öz işini görür. Bununla yanaşı, əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi dünyada maliyyə sabitliyini təmin etməkdir (Yazman Ö., 2016).

1997-ci ildə Asiya və 1998-ci ildə isə Rusiya böhranlarından sonra ölkələr artıq ümumi bir platformada birləşib mövcud vəziyyəti dəyərləndirərək, vacib məsələlərin müzakirəsini özlərində ehtiyac duydular. Bu iddia ilə ABŞ və Kanada bu tip bir quruluşun yaradılmasını məqsəduyğun hesab etdi və sonradan əsas təşəbbüskar kimi G7 ölkələri çıxış etdilər. Yaradılmasında əsas məqsəd dünya üzrə iqtisadi siyasətin beynəlxalq səviyyədə koordinasiya edilməsi, eləcə də ölkələrin ildə bir dəfə eyni məkanda toplaşaraq, qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşdırmasından ibarətdir. ***G20 ölkələrinin seçilməsi üçün bir sıra əsas faktorlar mövcuddur:***

1. Qlobal maliyyə sistemində xüsusi rola malik olmaq;
2. İqtisadi gücünə görə ölkələr arasında fərqlənmək;
3. Geostrateji cəhətdən önəmli mövqedə olmaq;
4. Bölgəsində iqtisadi aktor kimi fərqlənən ölkə olmaq və s.

1999-cu ildə iyun ayında G7-nin Köln sammitində yaradılması nəzərdə tutuldu. Lakin həmin ilin sentyabr ayında rəsmi olaraq Maliyyə nazirləri və Mərkəzi Bank rəhbərləri nəzdində quruldu və ilk iclası həmin ilin dekabr ayında Berlində keçirildi. İlk dəfə sədr kimi Kanada Maliyyə naziri Paul Martin seçildi. Almaniya isə açılış iclasında ev sahibi olaraq ön plana çəkildi. **G20-nin ölkə tərkibinə nəzər yetirsək aşağıdakı üzvlərdən ibarətdir:**

- Avropa: Türkiyə, İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya, Rusiya və AB;
- Amerika: ABŞ, Kanada, Meksika, Argentina, Braziliya;
- Asiya: Səudiyyə Ərəbistanı, Çin, Hindistan, Yaponiya, Cənubi Koreya, İndoneziya və Avstraliya;
- Afrika: CAR.

Cədvəl 12: 20 ölkə üzrə iqtisadiyyatların həcmi

Sıra № si	Ölkələr	İqtisadiyyatın həcmi (milyon dollar)
1	ABŞ	20.580,250
2	Çin	13.368,073
3	Yaponiya	4.971,767
4	Almaniya	3.951,340
5	Birləşmiş Krallıq	2.828,833
6	Fransa	2.780,152
7	Hindistan	2.718,732
8	İtaliya	2.075,856
9	Braziliya	1.867,818
10	Cənubi Koreya	1.720,489
11	Kanada	1.712,479
12	Rusiya	1.657,290
13	İspaniya	1.427,533
14	Avstraliya	1.420,045
15	Meksika	1.222,053
16	İndoneziya	1.022,454
17	Hollandiya	914,519
18	Səudiyyə Ərəbistan	786,522
19	Türkiyə	771,274
20	İsveçrə	705,546

Mənbə: https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccd355ce/Ekonomik_G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm.pdf

%C3%BCm.pdf

Yuxarıda qeyd olunan cədvəldə məlumatlar BVF tərəfindən hər il hazırlanan ölkələrin iqtisadi gücünə görə olan sıralamasıdır. Burada əsas faktor ölkələrin ÜDM-i götürülərək hazırlanmışdır. **ABŞ ümumi dünya iqtisadiyyatının 25 %-ni**

özündə cəmləşdirir. Çin isə son illərdə həyata keçirdiyi çıxışı ilə Yaponiyanın əlindən ikincilik mövqeyini ala bilmişdir. Avropada isə ən böyük iqtisadiyyat Almaniya məxsusdur. Sözügedən məlumatlar 2019-cu il hesabatına əsaslanır.

2020-ci ildə yaranan müəyyən problemlər iqtisadiyyatların 2020-ci ildə yeni forma almasına təkan verəcəkdir. Belə ki, sıralamada mövcud yerlərin sürətli dəyişməsi qaçınılmazdır. Hər bir ölkə bu dövrü minimum zərərlə başa vurmasını arzu etsə də, daha çevik və operativ qərar verən ölkələr bu dövrdə istəklərinə çatacaqdır. Təbii ki, qeyd olunan məlumatlar G20 ölkələri üçün müəyyən fikrin formalaşmasına xidmət edir. Dünya iqtisadiyyatının təxminən 85%-ni, dünya ticarətinin 75%-ni və əhalisinin 2/3-ni hal-hazırda özündə cəmləşdirən G20 inklüziv quruluşu ilə beynəlxalq iqtisadi müstəvidə getdikcə daha çox inkişaf edən bir profil kimi özünü göstərməkdədir.

Bildiyimiz kimi G20 platformasının daimi katibliyi yoxdur. Buna görə də hər il müddətli şəkildə G20 katibliyi vəzifəsini bir ölkə daşıyır. Əvvəlki ilin prezidenti, hazırkı prezident və gələn ilin prezidenti G20 gündəminin davamlılığını qorumağa çalışır. 2019-cu ildə G20 katibliyi kimi Yaponiya rəhbərlik edirdisə, hazırda G20 başçılığına Səudiyyə Ərəbistanı rəhbərlik edir.

G20 qlobal səviyyədə bir sıra məsələlərin həllində ortaq yol tapmaq üçün birləşir və alınan qərarları rəsmi olmasa da müəyyən tövsiyyə xarakteri daşıyaraq ölkələrin bu qərarlara əməl etməyinə təkan verir. Maliyyə-iqtisadi böhranın həllinə əsaslanan G20-nin gündəliyi iqtisadi inkişafa, iqtisadi və maliyyə sisteminin bugünkü ehtiyaclara uyğun yenidən qurulmasına yönəlmişdir. Burada əsas nəzərə alınmalı məsələ maliyyə-valyuta sisteminə yeni baxışın qoyulması ilə əlaqədardır. Hər il gedən proseslərə uyğun olaraq G20 tərəfindən mövcud məsələlərə uyğun təşkilatı qərarlar alınır. G20-nin iqtisadi cəhətdən, o cümlədən maliyyə-valyuta sistemi ilə bağlı məqsədləri və hədəfləri mövcuddur. 2008-ci ilin noyabr ayında Vaşinqtondakı ilk liderlər zirvəsində G20-nin məqsədləri ortaya qoyuldu. Bu çərçivədə, dünya iqtisadiyyatındakı və maliyyə bazarlarındakı ciddi problemlər qarşısında **bir sıra məqsədlər** meydana çıxdı:

- Qlobal artımın təkmilləşdirilməsi naminə birlikdə əməkdaşlıq qurmaq;

- Dünya maliyyə sistemində lazım olan islahatları həyata keçirmək.

Hər il keçirilən G20 sammitinin dünya iqtisadiyyatının inkişafını əhatə edəcək **vahid məqsədləri mövduddur və həmin məqsədlər** aşağıdakı kimidir (Apak S. və Yılmaz G., 2010).

- ✓ İqtisadiyyatın, beynəlxalq maliyyə arxitekturasının inkişafı;
- ✓ Maliyyə böhranlarının idarəedilməsində birlikdə fəaliyyət göstərmək;
- ✓ Maliyyə sistemin doğru olmayan maraqlara istifadəsinin azaldılması;
- ✓ İqtisadi inkişafı əlaqədar olaraq, bir sıra məsələlərdə artım istiqamətində siyasətlər həyata keçirmək və vahid qərarlar qəbul etmək;
- ✓ Təhdidvari maliyyə siyasəti ilə və çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizənin aparılması;
- ✓ Maliyyə siyasətinin şəffaflığı kimi sahələrdə qrup üzvləri tərəfindən təyin olunan model arasında beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara uyğunluğunu təmin etmək;
- ✓ Ölkələrin maliyyə-valyuta istiqamətində aldığı dünya miqyasında qərarların iqtisadiyyata neçə təsir etdiyi ilə bağlı olaraq dəyərləndirmələr aparmaq;
- ✓ Dünya valyuta və ticarət sistemlərinin inkişafını təmin etmək;
- ✓ Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətlərini canlandırmaq;
- ✓ Önəmli olan bütün maliyyə quruluşlarının, bazarlarının və alətlərinin idarəedilməsi təmin etmək;
- ✓ Beynəlxalq bank qaydalarının dəyişdirilməsi ilə bağlı böhranları həll etmək və qarşısını almaq üçün gücləndirilmiş beynəlxalq işbirliyini həyata keçirmək.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi baxımından şərtlərin, rəylərin və tədbirlərin qəbulu barədə konsensus G20 fəaliyyətinin əsas prinsipidir. Sabit səsvermə şəklində iqtisadi meyarlara əsaslanan rəsmi səsvermə sistemi mövcud deyildir, lakin hər G20 üzvünün G20-nin fəaliyyətində məsələlərə yanaşmaq üçün “söz” haqqı mövcuddur. Təbii ki, iqtisadi güc kimdədirsə, qərarların alınmasında önəmli mövqedə o çıxış edəcəkdir (Brittaney W., 2017).

2019-cu ildə Yaponiyanın Osaka şəhərində keçirilən növbəti sammitdə bir sıra gələcəylə bağlı öhdəliklər və bununla əlaqədar ***hədəflər*** müəyyən olundu:

- BVF mərkəzində, güclü, kvota əsaslı və kifayət qədər qaynaqları olan qlobal maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsini daha da gücləndirmək;
- Beynəlxalq Maliyyə İnstitutunun borc şəffaflığı üçün könüllü prinsiplər üzərində işini dəstəkləmək və borc şəffaflığının və özəl maliyyənin dayanıqlığının artırılmasını təmin etmək;
- Rəsmi ikitərəfli borcun yenidən qurulması üçün əsas beynəlxalq forum olaraq, Paris klubunun yeni yaranan kreditorların daha geniş iştirakı istiqamətində davam edən işini dəstəkləyir və Hindistanı Paris klubu ilə könüllü şəkildə əməkdaşlığa inkişaf etdirmək;
- Qlobal miqyasda ədalətli, davamlı və müasir beynəlxalq vergi sistemi üçün əməkdaşlığımızı davam etdirilməsi, eyni zamanda böyümə proqnozu ilə vergi siyasətini inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləmək;
- Rəqəmsallaşma istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi və bununla əlaqədar yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsini təşviq etmək;
- Kiber davamlılığını artırmaq üçün səylərimizi də artırmaq, o cümlədən maliyyə sahəsində korrupsiya və cinayətkarlığa birgə mübarizəni genişləndirmək;
- Çirkli pulların yuyulmasında, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində və yayılmamasının qarşısının alınması istiqamətində BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2462 sayılı qətnaməsini tələblərini izləmək;
- Çirkli pulların yuyulması məqsədilə maliyyə qaydalarına əsasən bu təhdidlərlə mübarizə, o cümlədən regional qurumların qlobal şəbəkəsini gücləndirmək səylərini sürətləndirmək;
- Razılaşdırılmış maliyyə islahatlarının tam, vaxtında və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək;
- Təhlükəsizliyin zəifliyini, o cümlədən makroprudensial alətləri və lazım gəldikdə maliyyə sabitliyi üçün yaranan riskləri izləməyə davam etdirmək;
- Bank olmayan maliyyələşdirmə maliyyə sisteminə müvafiq maliyyə sabitliyi risklərini düzgün müəyyənləşdirmək, həll etmək;

- Bazarın iqtisadiyyatında mənfi təsirləri, o cümlədən tənzimləmə və nəzarət sahəsində əməkdaşlığı təmin etmək;
- Maliyyə-valyuta sistemində maliyyə texnologiyalarından istifadəni dəstəkləmək;
- Ölkələrdə maliyyə-valyuta arxitekturasında baş verən yeniliklərə adekvat və operativ cavabın verilməsini təmin etmək.

G20 sammiti çərçivəsində ölkə rəhbərlərinin ikili görüşləri də vacib əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, yekun nəticə çıxarmaq baxımından iqtisadi məsələlərin müzakirəsi ölkələrin öz maraqlarını daha aydın şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır. Misal olaraq, 2019-cu ildə Osakada ABŞ prezidenti və Türkiyə prezidentinin görüşməsi qısa müddətdə çox uğurlu nəticələrin formalaşmasına şərait yaratdı.

2020-ci ildə fəvqəladə hal baş verdi. Bununla əlaqədar, koronavirus pandemiyasının geniş yayılması, eyni zamanda neft qiymətlərində kəskin azalma fəvqəladə iclasın keçirilməsi zərurəti yaratdı. Bu zaman isə bu görüş video konferans vasitəsilə reallaşdırıldı. Bu böhran dövründə maliyyə-valyuta, o cümlədən ticarət məsələləri geniş müzakirə olundu. Əsas məqsəd baş verəbiləcək itkilərə hazırlıq idi. Bunun istiqamətində bir sıra ölkələrin öz aralarındakı problemlər bu görüş nəticəsində müəyyən qədər təxirə düşdü və böhrana qarşı vahid mübarizə məqsəd kimi qoyuldu. Bundan sonra OPEC+ çərçivəsində görüş keçirildi və əsas mübarizə apararı Rusiya və Səudiyyə Ərəbistan qarşılıqlı razılaşma əldə etdilər.

2020-ci ildə isə ölkələrin iqtisadi böyüməsi məsələsi şübhə altındadır və bir sıra ölkələrin ili geriləmə ilə başa vurması qaçınılmazdır. Bundan əlavə bir sıra önəmli reyting agentlikləri ünya iqtisadiyyatının **6-8% arası** kiçiləcəyini proqnozlaşdırır. Sonrakı mərhələdə G20 sammitində alınan qərarlar dünya iqtisadiyyat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işi maliyyə-valyuta arxitekturası üzrə müəyyən edilmiş elementlərin hər birinin təhlili istiqamətində həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar, beynəlxalq valyuta sistemi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, valyuta sistemlərinin tarixi təkamülü və inkişaf mərhələləri analiz edilmiş, onlar üzrə boşluqlar və problemlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, qüvvədə olan dünya valyuta sistemində dolların hegemon mövqedə olması səbəbindən iqtisadi münasibətlərdə, o cümlədən maliyyə-valyuta əməliyyatlarında konkret bir neçə ölkənin maraqları dünya iqtisadiyyatına diqtə olunur.

Qlobal maliyyə təşkilatlarının maliyyə-valyuta arxitekturasında rolu və funksiyaları araşdırılmışdır. Burada mahiyyət etibarı ilə təşkilatların dünya iqtisadiyyatının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün konkret mövqe qoymaq yerinə və iqtisadiyyat üçün vahid islahatların həyata keçirilməsi əvəzinə kredit vermək kimi, məsləhət xidmətləri təşkil etmək kimi və s. icra ilə bağlı fəaliyyətləri həyata keçirirlər.

Eyni zamanda, maliyyə texnologiyalarının innovativ xüsusiyyətlərindən istifadə edilir ki, bu da müasir maliyyə-valyuta sisteminin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Zaman keçdikcə maliyyə texnologiyalarından istifadənin artdığını müşahidə edirik, bu isə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində bəzi nəticələrin əldə edilməsi ilə bağlı sorğu keçirilmişdir. Kriptovalyuta istisna olmaqla, digər maliyyə texnologiyalarından istifadəni geniş yayılması sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir. Kriptovalyutadan istifadə isə yaxın gələcəkdə ölkəmiz üçün real görünür. Buna səbəb isə insanların bu valyutaları əldə etməyə cəhd göstərməməsidir. Sorğunun nəticəsinə əsasən Postpandemiya dövründə beynəlxalq valyuta sistemində dəyişiklik olması və sistemin nağdsız əməliyyat əsaslı formalaşması müəyyən edilmişdir.

Həmçinin maliyyə bazarlarının tarixi inkişafı araşdırılmış və xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Dünya üzrə maliyyə mərkəzlərində əməliyyatlar barədə məlumat

verilmiş və gələcək perspektivlər qeyd edilmişdir. Sonda G20 platformasında beynəlxalq maliyyə-valyuta arxitekturası üzrə məqsədlər qeyd edilmiş və gələcək hədəfləri araşdırılmışdır.

Qlobal sabitliyin əldə edilməsində mühüm rol oynayan qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasının çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması vacibdir. Bu istiqamətdə aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Qlobal maliyyə-valyuta arxitekturasında cərəyan edən proseslərə beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Qlobal valyuta sistemində müşahidə olunan sərbətsizliklərin aradan qaldırılması üçün zəruri addımların atılması;
- Mövcud valyuta sistemində dollar mərkəzçiliyinin güclü mövqeyə malik olması səbəbindən konyunktur dəyişikliklər qarşısında sistemin çevikliyinin və dayanıqlılığının təmin edilməsi çətinləşir. Bu baxımdan ümumi məzənnə mexanizmindən tətbiq etməsi, eyni zamanda iqtisadiyyatları inkişaf etməmiş ölkələrin öz məzənnə siyasətlərini formalaşdırması;
- Yeni valyuta sisteminin formalaşdırılması prosesi çərçivəsində önə çıxan istiqamətlər sırasında beynəlxalq siyasət əməkdaşlığındakı boşluqların aradan qaldırılması;
- Qlobal maliyyə sabitliyinə təhdid təşkil edən elementlərə qarşı adekvat və çevik reaksiya mexanizmlərinin formalaşdırılması və bütün bu proseslərin beynəlxalq maliyyə institutlarının geniş imkanları vasitəsilə idarəedilməsi;
- Zaman keçdikcə qloballaşan iqtisadiyyatlarda elektronlaşma və rəqəmsallaşma prosesləri sürətlə həyata keçirilir. Bu baxımdan maliyyə-valyuta arxitekturasında maliyyə texnologiyalarından istifadənin stimullaşdırılması;
- İnkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etməmiş iqtisadiyyatlara maliyyə texnologiyalarından istifadənin əlçatanlığını təmin etmək;
- İqtisadiyyatların inkişafı və mövcud valyuta sistemindəki boşluqları nəzərə alaraq, dollar hegemonluğuna qarşı nağdsız hesablaşmalara üstünlük verilməsini təmin etmək;
- Vahid mərkəzdən idarəoluna bilməməsi baxımından kriptovalyuta sahəsini

inkişaf etdirmək və elektron pullardan istifadəni genişləndirmək;

- Hədsiz risk və borclanmalarla yüklənmiş bazarın fəaliyyətinin adekvat formada nəzarətdə saxlanması, nəzarət mexanizmlərinin əhatəliliyinin və tutumluluğunun təmin edilməsi;

- Bazarlarda subyektlərin ədalət prinsipi çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi baxımından speklyativ əməliyyatların genişlənməsinin qarşısını alınması;

- Müvəqqəti likvidlik məhdudiyətləri ilə üzləşən ölkələrin dəstəklənməsi üçün müvafiq likvidlik imkanlarına əlçatanlığı təmin etmək;

- Son illərdə yüksək sürətlə inkişaf edən maliyyə derivativləri bazarında tənzimləmə və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün islahatların və səmərəli siyasət alətlərinin seçiminin təmin edilməsi;

- Əməliyyatların böyük hissəsinin maliyyə mərkəzlərində baş verməsi baxımından inkişaf etmiş maliyyə mərkəzlərinin sayının artırılması;

- Milli maraqların qorunması ilə kollektiv maraqlara xidmət edəcək strategiyaların yaradılması istiqamətində G20-nin aldığı qərarların dəyərləndirilməsi.

Qlobal maliyyə-valyuta sisteminin inkişaf etdirilməsi yalnız iqtisadiyyatları böyük olan dövlətlər çərçivəsində olmamalı, eyni zamanda iqtisadiyyatlarında inkişaf potensialı olan dövlətlərin bu sistem tərkibinə daxil edilməsi həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda burada yalnız dövlətlərin deyil, habelə dünya iqtisadiyyatında əməliyyatlarda dinamo funksiyasını yerinə yetirən şirkətlərin də bu sistemdə inkişafa töhfə verməsi təmin edilməlidir. Qlobal maliyyə bazarlarında vahid qaydalar müəyyən edilməli, lakin qaydaların müəyyən subyektlərin maraqlarını təmin edəcək şəkildə olmamasına diqqət edilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ataşov B.X. (2016). “ Maliyyə bazarları”, Bakı, “Kooperasiya nəşriyyatı”, 456 səh.
2. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M., Ramazanov M.K. (2010). “Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar”, Bakı, “Çaşıoğlu”, 384 səh.
3. Həsənli A.R. (2017). “Yeni beynəlxalq valyuta tənzimlənməsi sisteminin formalaşması problemləri və perspektivləri”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, 93 səh.
4. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. (2008). “Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar”, Bakı, “Nurlan”, 212 səh
5. Qasimov A.A., Aslanov H.H., “Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta münasibətləri və onların tənzimlənməsi mexanizmləri”, Bakı Universitetinin xəbərləri, 2015, №1, səh. 146-154.
6. Quliyev N.R., Mahmudov M.M. (2011). “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri”, Bakı, “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti”, 121 səh.
7. Mədətov M.A. (2008). “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və daxili bazarın qorunması”, Bakı, “Memar nəşriyyat”, 167 s.
8. Məmmədov Z.F. (2012). “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”, Bakı. “Azərnəşr”, 423 səh.

İngilis dilində

1. Ahmed Z., Raj M. (2017). “Global Financial Markets and instruments”, Pondicherry University, İndia, 296 p.
2. Brittaney W. (2017). “G20 International Financial Institution Reform Commitments and Compliance”, Research Report, 15 p.
3. Darškuvienė V. (2010). “Financial Markets”, Vytautas Magnus University, Latvia, 140 p.
4. Douglas W.A., Barberis J., Buckley P.R. “FinTech and RegTech in a Nutshell, and the Future in a Sandbox”, Research Foundation Briefs, 2017, №3, p. 1-18.

5. Farhi, Emmanuel, Matteo Maggiori. “A Model of the International Monetary System” Quarterly Journal of Economics, 2018, №133, p. 295-355.
6. Gourinchas P.O., Rey H., Sauzet M. (2019). “The International Monetary and Financial System”, England, “London Business School”, 46 p.
7. Hoppe D. “Classification of Cryptocurrencies is an Important Issue”, Japan, Gamma law, 2019, №3, p. 1-4.
8. Lee I., Shin J.Y. “Fintech: Ecosystem, Business Models, Investment Decisions, and Challenges”. Business Horizons, 2017, № 61, p.35-46.
9. Obstfeld M., Taylor A.M., “International Monetary Relations: Taking Finance Seriously”, NBER Working Paper, 2017, №23440, p. 1-42.
10. Richards J. (2014). “The Death of Money: The Coming Collapse of The International Monetary System”, USA, “Portfolio”, 367 p.
11. Salin P. (2016). “The International Monetary System and The Theory of Monetary System”, France, “University Paris-Dauphine”, 272 p.
12. Schinasi G.J., Truman E.M. (2010). “Reform of the global financial architecture”, “Bruegel working paper”, 51 p.
13. The Global Fintech Index 2020 “Finder a Blethe global fintech index city rankings” report.
14. Thakor A. (2015). “International financial markets”, USA, “Washington University”, 71 p.
15. Truman E.M. (2018). “IMF Quota and Governance Reform Once Again”, Policy Brief 18-9, Peterson Institute for International Economics, 9 p.
16. Tyson J. (2019). “International financial centers and development finance”, England, “ODI”, 40 p.

Türk dilinde

1. Aksoy E.E. (2018). “Bitcoin”, İstanbul, “Abaküs”, 160 s.
2. Alkan G. (2015). “Finansal piyasalar ve kurumlar”, Türkiye, “detay yayıncılık”, 240 s.
3. Apak S., Yılmaz G. “G-20 Ülkeleri ve Küreselleşme”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, 2010, sayı 46, s. 11-24.

4. Atik M., Köse Y., Yılmaz B., Sağlam F. “Kripto para: bitcoin ve döviz kurları üzerine etkileri”, Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015, sayı 4, s. 247-261.
5. Ceylan M.E. (2019). “Bitcoin ekonomisi: kripto para bitcoin’in finans sektörü içindeki yeri”, Batman Üniversitesi, Batman, 70 s.
6. Çağlar Ü., Dışkaya S.K. “Küreselleşme, uluslararası para sistemi ve kriz”, Journal of Economic Policy Researches, 2018, sayı 2, s.1-24.
7. Çakmak M. (2019). “Kripto paraların gelişim süreci, blok zincir teknolojisi ve kripto paraların türkiye ‘de vergilendirilmesi”, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 148 s.
8. Durdu E. (2018). “Kripto para birimi olarak bitcoin ve ceza hukuku”, Galatasaray Üniversitesi, Türkiye, 248 s.
9. Güven, V., E. Şahinöz. (2018). “Blokzincir Kripto Paralar Bitcoin”, İstanbul, “Kronik kitap”, 149 s.
10. İşgör M. (2019). “Kripto para birimi olan bitcoin ve blockchain teknolojisinin ortaya çıkışı bugüne kadarki gelişimi süreci ile gelecekteki durumu”, Konya gıda ve tarım üniversitesi, Konya, 116 s.
11. Karataş M., Vatansever N. “Uluslararası ekonomik ve mali kuruluşlar”, Muğla Üniversitesi, SBE dergisi, 2001, sayı 3, s. 1-26.
12. KPMG. (2018). “Küresel FinTek araştırmaları”.
13. Öznazık A., Narin M. (2017). “Uluslararası Para Sistemi ve Renminbi'nin Yükselişi” , İstanbul, Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı, 9 s.
14. Şenbayram E. A. “Paranın geldiği uç nokta: Bitcoin”, Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi, 2019, s. 72-92.
15. Yazman Ö. (2016) “G20 zirvesi nedir ve niçindir?”, China., 21 s.
16. Yıldırım M. “Blok Zincir Teknolojisi, Kripto Paralar ve Ülkelerin Kripto Paralara Yaklaşımları”, Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2019, Sayı 20, s. 265-277.
17. Yıldırım U. (2019). “Finansal teknolojiler ve tüketici yenilikçiliği kapsamında finansal teknolojilere uyum”, Mersin Üniversitesi, Mersin, 136 s.

18. Yılmaz A. (2017) “Finansal piyasalar”, Nişantaşı universiteti. Türkiye, 79 s.

19. Türkiye Sermaye Piyasası aracı Kuruluşları Birliği. (2007). “Global Finans Merkezleri ve İstanbul”.

Rus dilində

1. Султанова М.Э. (2017). “Международные Финансовые Институты: Особенности Финансирования Инвестиционных Проектов За Счет Средств Мфи”, Ташкентский Финансовый Институт, Ташкент, 120 стр.

2. Чуприна Л.А. (2017). “Мировая валютная система”, Кубанский Государственный Университет, Краснодар, 31 стр.

3. Чуприна Л.А., “О влиянии финансовых технологий на развитие финансового рынка”, Российское Предпринимательство, 2018, стр. 1438-1464.

4. Эскиндарова М.А., Звоновой Е.А. (2018). “Международные валютные отношения”, Москва, “КНОРУС”, 540 стр.

5. Хазгалиева Н. Р. (2018). “Влияние Инновационных Технологий На Развитие Финансовой Системы В Современных Условиях”, Научные записки молодых исследователей, 2017, с. 59-62.

6. Кондратов Д.И. (2018). “Современная мировая валютная система и перспективы ее развития”, Институт экономики, Москва, 78 стр.

7. Максимова В.Ф., Максимов К.В., Вершинина А.А. (2008). “Международные финансовые рынки и международные финансовые отношения”, Москва, 129 стр.

8. Мусаева Ш.Н. (2017), “Моделирование валютных режимов”, Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, 71 стр.

İnternet resursları

1. www.blockchain.com/tr/charts/total-bitcoins

2. www.blasea.org/bitcoin-ve-dijital-paranın-dunya-ulkelerine-gore-yasal-durumu/

3. www.coinmarketcap.com
4. corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/fintech-financial-technology/
5. www.doviz.com/kripto-paralar
6. ebooks.azlibnet.az/book
7. www.fsb.org/work-of-the-fsb/addressing-financial-stability-risks-of-covid-19/
8. www.g20.org/en/LeadersSummit/Pages/default.aspx
9. www.g20.utoronto.ca/summits/index.html
10. www.g20.utoronto.ca/analysis/index.html
11. www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx
12. www.imf.org/en/About/Factsheets/Where-the-IMF-Gets-Its-Money
13. www.imf.org/en/data/imf-finances
14. www.imf.org/external/np/exr/facts/sdr.HTM
15. www.longfinance.net/media/documents/Financial_Centres_Likely_To_Become_More_Significant_2019-02-20.pdf
16. www.muse.jhu.edu/article/254273/pdf
17. www.ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/Ekonomik_G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm.pdf
18. www.worldbank.org/en/about/annual-report/our-organization

Əlavələr

Əlavə 1: Anket sorğusu üzrə suallar

Hörmətli iştirakçı!

Bu anket magistratura pilləsi üzrə yazılan dissertasiya mövzusu istiqamətində hazırlanmışdır. "Maliyyə texnologiyaları" mövzusu ilə əlaqədar olan bu anketə verdiyiniz cavablara görə təşəkkürümü bildirirəm. Paylaşacağınız məlumatlar sadəcə akademik araşdırma çərçivəsində istifadə olunacaq və üçüncü şəxslərlə paylaşılmayacaqdır.

Hörmətlə,
Bəhruz Ələkbərov
magistrant.

Cinsiniz? *

Kişi

Qadın

...

Yaşınız? *

18-28

29-39

40-50

51-61

61 yaş və üzəri

...

Aylıq gəliriniz? (Pandemiya öncəsi) *

0-300 manat

301-700 manat

701-1000 manat

1001-1300 manat

1301-1600 manat

1601-1900 manat

1901 manat və daha yuxarı

Maliyyə texnologiyalarının hansı məhsullarından istifadə edirsiniz? (birdən çox seçə bilərsiniz) *

Zolotoy Korona

Contact pul köçürməsi

Western Union

Kredit kartı

Debet kartı

Onlayn kredit ödənişi

onlayn sığorta ödənişi

Kripto valyutalar (Bitcoin və s.)

Forex

Onlayn alış-veriş məqsədilə ödənişlər

***

Yuxarıda qeyd edilən maliyyə texnologiyalarının məhsulları (xidmət) barədə nə düşünürsünüz? *

- Bu məhsullardan istifadə zamanı vaxta qənaət etmək mümkündür.
- Bu məhsullardan istifadə insanları tənbelləşdirir və bu baxımdan yararlı deyil.
- Mövcud məhsullar məni maraqlandırmır, yeni məhsul çıxsa istifadə edəyəm.
- Bu məhsullardan (xidmət) istifadə zamanı təhlükəsizlik məsələsi məni hər zaman düşündürür.
- Heç vaxt nağd əməliyyatların yerini tuta bilməz.

Maliyyə texnologiyaları yeniliklərini mütəmadi izləyirsinizmi? *

- Xeyr, dostdan-tanışdan eşidirəm.
- Bəli, daim izləyirəm.
- Xeyr, yenilikləri müəyyən müddət keçdikdən sonra sınayıram.

Kripto valyuta (bitcoin və s.) barədə eşitmişiniz? *

- Bəli, lakin istifadə etməmişəm.
- Bəli, əldə etməyə çalışmışam.
- Bəli, istifadə etmişəm.
- Xeyr.

Bitcoindən başqa kripto valyuta tanıyırsız?

- Bəli
- Xeyr

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1	Ölkələr üzrə BVF strukturunda kvotaların miqdarı.....	31
Cədvəl 2	Dünya Bankı qrupunun tərkibi.....	34
Cədvəl 3	FinTex ekosisteminin tərkibi.....	36
Cədvəl 4	FinTex-in inkişaf tarixi.....	37
Cədvəl 5	Maliyyə texnologiyalarından ilk onluq.....	38
Cədvəl 6	Kriptovalyutaların bazar dəyəri (06.05.2020)	46
Cədvəl 7	Kriptovalyutaların ölkələr üzrə statusu.....	53
Cədvəl 8	Maliyyə exnologiyaları məhsul/xidmətlərində istifadə barədə düşüncələr.....	61
Cədvəl 9	Pandemiya ilə əlaqədar insanların maliyyə texnologiyalarının perspektivi ilə bağlı fikirlər.....	63
Cədvəl 9	Maliyyə mərkəzlərinin coğrafi yerləşməsi.....	72
Cədvəl 10	2018-cı il üzrə səhm əməliyyat həcmi (milyard \$).....	77
Cədvəl 11	20 ölkə üzrə iqtisadiyyatların həcmi.....	78

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1	Ümumi bitcoin sayı (06.05.2020).....	47
Qrafik 2	Etheriumun bazar qiyməti (06.05.2020).....	48
Qrafik 3	Cins və yaş tərkibi.....	60
Qrafik 4	Təhsil səviyyəsi və aylıq gəlir barədə məlumatlar.....	60
Qrafik 5	Maliyyə texnologiyalarının məhsulları üzrə səsvermə	61
Qrafik 6	Kriptovalyutadan ümumi və növləri üzrə istifadə barədə... ..	62

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1	Blok zəncirinin işləmə prinsipi.....	39
---------	--------------------------------------	----